

XV.

**Eksploatacija
jugoslavenskog gospodarstva
od strane sila Osovine: 2. dio**

ISPLATE VOJSKAMA SILA OSOVINE

Njemačka je tijekom rata uzela veliki dio nacionalnog dohotka raskomadane Jugoslavije namećući Srbiji visoke troškove okupacije, a NDH obvezu davanja velikih doprinosa radi održavanja njemačkih oružanih snaga. Italija je također od NDH utjerivala plaćanje troškova za održavanje svojih oružanih snaga. Za razliku od Srbije, NDH nije bila službeno odgovorna za troškove okupacije, budući da su ju i Njemačka i Italija smatrale suverenim savezničkom državom u kojoj su jedinice sila Osovine bile stacionirane u skladu sa sporazumom sklopljenim s vladom NDH. I Njemačka i Italija su, zapravo, otplatile dio davanja NDH tijekom rata. Usprkos tome, većina tih doprinosa bili su troškovi okupacije. Takvi troškovi okupacije ili posebne financijske obveze nisu bili nametnuti dijelu Slovenije koji se nalazio pod njemačkom okupacijom, kao ni jugoslavenkim područjima koje su anektirale Italija (i Albaniji na račun Italije), Bugarska i Mađarska. Gospodarstva i financije tih područja jednostavno su bili usklađeni s gospodarstvima zemalja koje su ih okupirale ili anektirale. Unatoč tome, na svim teritorijima koji zapravo nisu bili pod njemačkom okupacijom bilo je na snazi založno pravo, u smislu da su tijekom rata njihove strateške sirovine i viškovi hrane i drugih poljoprivredni viškovi bili namijenjeni Nijemcima.

Isplate Srbije Njemačkoj

Prvo spominjanje srpskih troškova okupacije u njemačkim izvorima našao sam u dokumentu Vojnog ureda Wehrmachta za gospodarstvo i naoružanje od 19. travnja 1941. godine. U dokumentu je pisalo da uz same troškove okupacije, tj. količinu novca potrebnu za upravljanje okupacijskim režimom, Srbija treba davati godišnje još oko 200 milijuna njemačkih maraka. Troškove okupacije trebao je odrediti Wehrmactov Ured za upravu, a Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje godišnji doprinos koji se sastojao od sirovina (ne računajući sirovo zlato i srebro u izvoznim obojenim metalima i koncentratima) u vrijednosti od 175 milijuna njemačkih maraka i zaliha oružja u vrijednosti od 25 milijuna

njemačkih maraka (15 milijuna za njemačku vojsku i 10 milijuna za njemačko ratno zrakoplovstvo). U pitanju su bile velike svote novca te je i sam Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje sumnjao u sposobnost Srbije da plati tolike iznose. Uz to, ubrzo je postalo jasno da troškovi okupacije nisu uvijek isti već se mijenjaju ovisno o potrebama Njemačke, kako je to jasno naglašeno u „Zaključnom izvještaju o vojnoj upravi u Srbiji”.¹

Srpsko ministarstvo financija svaki je mjesec uplaćivalo novac za troškove okupacije na Račun za troškova okupacije pri Srpskoj narodnoj banci na korištenje vojnom zapovjedniku u Srbiji. Plaćanje za stanovanje vojne osobe kod građanina, za radne usluge pružene pri popravku komunikacijskih linija, izgradnju i popravak objekata za njemačko ratno zrakoplovstvo i za nekoliko drugih tipova usluga, obavljalo se odvojeno – prema potrebi. Tako su, primjerice, izdaci u 1942. godini iznosili oko 200 milijuna dinara za organizaciju i opremanje 7. SS divizije Prinz Eugen, sastavljenu od banatskih folksdojčera, te 250 milijuna dinara za organizaciju i opremanje Ruskog zaštitnog korpusa, iako su obje jedinice bile dio njemačkih oružanih snaga. Osim plaćanja troškova okupacije i drugih troškova, srpska je vlada bila obvezna, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, Nijemcima dostavljati veliki dio svoje poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Njemačke okupacijske vlasti su nametale posebne novčane kazne i obvezu posebnih doprinosa onim seljacima i općinama koje nisu dostavljale propisanu kvotu proizvoda – prema programu obveznog otkupa, te općinama koje nisu davale određen broj radnika za poduzeća koja su proizvodila za Njemačku i gradovima i manjim mjestima za djela sabotaze i otpora u njihovim područjima – što je, prema mišljenju generala Nedića, godišnje iznosilo i do nekoliko stotina milijuna dinara.²

Mijenjanje iznosa troškova okupacije možda je bila jedna od najpodmuklijih obilježja tog tereta. Svota koju je trebalo uplatiti određivala se prema mjesečnoj osnovi nakon što bi razne agencije njemačkog okupacijskog režima podnijele zahtjev za potrebna novčana sredstva. Zatim, čak i kada iznos mjesečnih troškova nije varirao, kao 1942. godine, zahtijevane su dodatne svote novca za posebne svrhe. Premijer Nedić je u nekoj navrata pokušao uvjeriti Nijemce da je potrebno odrediti fiksnu visinu troškova okupacije, ali uvijek bezuspješno.³ Nijemci su željeli izvući maksimalnu dobit iz Srbije, naročito posljednje godine rata kada se povećala stopa inflacije.

Tablica 7. pokazuje koliko su iznosili okupacijski troškovi koje je od 15. travnja 1941. godine do kraja rujna 1944. godine Srbija plaćala prema mjesečnoj osnovi. Nakon ogromne početne svote od 4110 milijuna dinara osigurane zapljenom novčanih sredstava jugoslavenskog vojnog ustroja u Srbiji, te koristeći njemačku okupacijsku valutu i izdatnicu, dva i pol mjeseca je mjesečno plaćano samo 150 milijuna dinara – od 15. kolovoza do kraja listopada 1941. godine. No, ustanak u Srbiji je za posljedicu imao i povećanje zahtjeva⁴

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

TABLICA 7.

*Mjesečni troškovi okupacije koje je Srbija plaćala Njemačkoj,
15. travnja 1941 – 30. rujna 1944.
(u milijunima dinara)*

Mjesec	1941.	1942.	1943.	1944.
siječanj		300	360	1750
veljača		300	360	1698
ožujak		300	360	1565
travanj	14110 ^a	240	360	1621
svibanj		240	360	1765
lipanj		240	360	2274
srpanj		240	520	1780
kolovoz	75	240	520	1655
rujan	150	240	1200	2057
listopad	150	240	1200	
studen	300	240	1500	
prosinac	300	240	1500	

Izvori: Za period od 15. travnja 1941. do prosinca 1942, „Zaključni izvještaj o vojnoj upravi u Srbiji”, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279; za period od siječnja do kolovoza 1943, ibid., Roll 253, Fr. 285; za listopad i studeni 1943, ibid., Roll 253, Fr. 514; za rujna i prosinac 1943, procijenjeno na temelju isplata za listopad i studeni 1943; za razdoblje od siječnja do rujna 1944, mjesečne naredbe izdane od strane njemačkog ministarstva nacionalnog gospodarstva, u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,590-93.

^a Ukupan plaćeni iznos za period od 15. travnja do 31. srpnja 1941. godine.

njemačkih oružanih snaga te je u studenom 1941. plaćanje udvostručeno, tj. mjesečno je iznosilo 300 milijuna dinara. Smanjenje u travnju 1942. godine na 240 milijuna dinara mjesečno, održalo se devet mjeseci, no u siječnju 1943. godine isplate su se povećale na 360 milijuna dinara mjesečno. Ponovno se povećale u srpnju 1943. na 520 milijuna dinara mjesečno, a u rujnu 1943. godine više nego udvostručila dosežući 1200 milijuna dinara mjesečno. Zadnjih jedanaest mjeseci okupacije nije nikada bilo manje od 1500 milijuna dinara mjesečno. Gledajući sve tri i pol godine, ne uključujući listopad 1944. godine, ukupna je svota iznosila vrtoglavih 32.910 milijuna dinara.⁴ Ta se brojka uvelike slaže s plaćanjima njemačkim oružanim snagama koje je bilježilo srpsko Ministarstvo financija, a koje je dao tadašnji jugoslavenski ministar financija nedugo nakon oslobođenja Beograda. Prema riječima ministra, Srbija je tijekom rata za troškove okupacije platila sljedeće iznose: 4300 milijuna dinara za smještaj njemačkih jedinica; 368 milijuna dinara za razmjenu njemačkih izdatnica; 80 milijuna dinara za isplaćivanje naknade folksdojčerima za ratnu štetu; 6200 milijuna dinara za opće izdatke.⁵ Ukupan iznos tih isplata dosegao je 33.248 milijuna dinara, otprilike 338 milijuna dinara ili 1% više od prethodno navedenog iznosa. Međutim, mora se imati na umu da je kupovna moć dinara padala kako je rat išao svome kraju. Ipak, prema mišljenju Franza Neuhausa-

na, opunomoćenika za gospodarska pitanja, od temeljne je važnosti činjenica da su od početka 1944. godine troškovi okupacije nametnuti Srbiji dosegli zaprepašujuću razinu od 40% tadašnjeg nacionalnog dohotka.⁶

Stalno povećavanje troškova okupacije, naročito od polovice 1943. godine te ogroman porast klirinškog duga Njemačke Srbiji tijekom 1943. i 1944. godine, o kojem će naknadno biti riječi, zajedno pokazuju da se stopa njemačke gospodarske eksploatacije povećavala kako su se pogoršavala gospodarska situacija u Srbiji. Srbija je imala velikih poteškoća u osiguravanju isplata koje su stalno rasle. Kako bi uspjela u tome te u financiranju sve većih uobičajenih i posebnih izdataka vlade i visokog izvoznog suficita u 1943. i 1944. godini, srpska vlada je morala povećati poreze te naročito povećati svoj dug Srpskoj narodnoj banci putem ogromnog gotovinskog predujma.

Bugarske snage, koje su u ime Nijemaca vršile okupacijsku funkciju u većem dijelu Srbije, svoje su financijske potrebe zadovoljavale na drukčiji način. Iako je njihovo prisustvo jako iritiralo Nedićevu vladu i srpski narod, u usporedbi s Nijemcima oni nisu bili financijski teret. Sukladno njemačko-bugarskim sporazumima, Bugari su većinu zaliha za svoje snage u Srbiji donosili iz Bugarske, osim mesa, krme za stoku, krumpira, ogrjevnog drva i svježeg povrća. Stoka se mogla kupiti samo na službeno organiziranim tržnicama stoke i po službeno određenim cijenama. Uz to, dio bugarskih novčanih potraživanja pokrivaio se prijenosom novca od njemačkih okupacijskih vlasti izravno Bugarskoj.⁷ Nije potrebno posebno napominjati da su bugarske jedinice povremeno od srpskih seljaka potraživale više hrane no što su im oni bili obvezni dati te da su povremeno i pljačkali zalihe na što se Nedićeva vlada žalila njemačkim okupacijskim vlastima koje su povremeno opominjale bugarsko vojno zapovjedništvo.⁸

Isplate NDH Italiji

Isplate koje su Italija i Njemačka nametnule NDH za održavanje njihovih jedinica bile su složenije od izravnih troškova okupacije koje je Srbija bila obvezna platiti. U slučaju Italije, troškovi NDH određeni su sporazumom koji su te dvije zemlje sklopile 27. listopada 1941. godine. U sporazumu je obrazloženo kako će se opskrbljivati talijanske snage i civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koje je anektirala Italija i zonama koje su u jesen 1941. bile reokupirane (zona II. i III).⁹ Talijani su jako dobro znali da je regija pod njihovom kontrolom koja se nalazila zapadno od linije razgraničenja bilo područje siromašno hranom te da će njihov najveći gospodarski i politički zadatak na tom području biti osigurati zalihe hrane. Obvezujući NDH na rješavanje tog zadatka, odgovornost za sve nedostatke prebačena je na vlasti NDH.

Člankom 1. ovog sporazuma ukinuto je plaćanje carina između dijela Dal-

macije koji je anektirala Italija i teritorija NDH te se promet robe mogao slobodno odvijati. Posebne mješovite granične službe bilježile su promet robe u oba smjera te su nadgledale devizne operacije. Člankom 2. vlada NDH je bila obvezna pomoći zalihama hrane za civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koju je anektirala Italija i u provinciji Fiume (Rijeka), za koju su sklopljeni posebni sporazumi. Člankom 3. vlada NDH je prihvatila obvezu opskrbe talijanskih oružanih snaga u zoni „potrebnim količinama građevnog i ogrjevnog drva, drvenog ugljena, krumpira, povrća, krme za stoku, mesa, svinjske masti i brašna. Po pitanju mesa, svinjske masti i brašna, vlada NDH se obvezala da će ih opskrbljivati što je više moguće.” Člankom 4. određeno je da „će vlada NDH zapovjedništvu 2. Armije dati na raspolaganje svote koje će se određivati od mjeseca do mjeseca, a koje su prethodno spomenutom zapovjedništvu potrebne za kupnju potrebnih roba spomenutih u članku 3. te za pokrivanje drugih izdataka koje će imati u NDH.” Posebnim prilogima dodanim sporazumu određeno je da 2. Armija svakog mjeseca mora obavještavati Državnu opskrbnu poslovnu središnjicu – DOPOS o vrsti i količini hrane potrebne za naredni mjesec te da će se Državna opskrbna poslovna središnjica pobrinuti da se te količine kupe po cijenama koje nisu više od veleprodajnih cijena za civilne nabavke i dostave prema dogovorima postignutima s talijanskim vojnim vlastima. Ako se te količine hrane pokažu nedovoljnima, zapovjedništvo 2. Armije moći će, da nadoknadi manjak, slobodno kupiti zalihe po veleprodajnim cijenama u NDH, a u tome će joj pomoći vlasti NDH.

Zalihe hrane za civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koju je anektirala Italija davale su se u skladu s dogovorima postignutima između vlade NDH i vlade te provincije, koja je također imala pravo obavljati izravne kupnje na tržištu NDH u slučaju da vlada NDH ne odgovori, ili pak neprikladno odgovori na njene zahtjeve. Slični dogovori su postignuti s provincijom Fiume (Rijeka). Vlada NDH bila je odgovorna za opskrbljivanje hranom civilnog stanovništva u ponovno okupiranoj zoni II. i III, jednako kao i u ostatku zemlje.

Na temelju sporazuma od 27. listopada, zapovjedništvo 2. Armije zatražilo je od vlade NDH da plati po 250 milijuna kuna za studeni i prosinac 1941. godine, dok je za prvih četiri mjeseca 1942. godine mjesečno dato po 200 milijuna kuna. U svibnju i lipnju 1942. godine, Talijani su mjesečno trebali primati samo 100 milijuna kuna, te su stoga ukupne isplate za održavanje talijanskih jedinica u NDH od 1. studenog 1941. godine do kraja lipnja 1942. godine iznosile 1500 milijuna kuna. Ta se svota gotovo u potpunosti podudara s brojkom od 1450 milijuna kuna koju u svom izvještaju od 15. svibnja 1945. godine spominje visoki službenik vlade NDH, Aleksandar Hondl.¹⁰

Talijanski *Supersloda* i vlada NDH zaključili su 19. lipnja 1942. sporazum kojim su Talijani pristali na povlačenje velikog dijela svojih jedinica iz zone II. i III. Time je omogućeno reduciranje i općenito mijenjanje sustava finan-

ciranja talijanskih jedinica u NDH koji se od tada računao kao dio Zajedničkog klirinškog računa NDH i Italije. Budući da je taj račun uvijek pokazivao veliki deficit zbog stalnog viška uvoza u NDH u trgovini s Italijom i nedostatka izjednačene zarade NDH na Računu usluga, Italija je poduzela sljedeće. Prvo, otežala je izvoz talijanske robe u NDH i drugo, u listopadu 1942. prebacila je 450 milijuna kuna na taj račun, većinom u obliku dobara. Preostalih 1000 milijuna kuna uplaćenih za opskrbu talijanskih jedinica u NDH prije lipnja 1942. godine, Italija je prihvatila kao dug koji će NDH vratiti nakon završetka rata.¹¹ Stoga, iako je trošak uzdržavanja talijanskih jedinica u NDH službeno bio jednak dugu koji je Italija imala prema NDH, činjenica da je Italija za tu svotu dobila stvarnu robu predstavljala je veliki teret za ratno gospodarstvo NDH.

Taj teret je postao nešto lakši nakon 1. srpnja 1942. godine, kada je Italija smanjila broj svojih jedinica u NDH, a time i zahtjeve potpore. U razdoblju između 1. srpnja i kraja 1943. godine, NDH je za troškove uzdržavanja dala samo oko 434 milijuna kuna. Hondlovo mišljenje bilo je da su u tom razdoblju Talijani koristili velike količine ranije sakupljenih kuna. Uz talijanske snage u NDH bio je vezan i trošak za koji je NDH trebala izdvajati novac koji je također trebao biti vraćen nakon rata. Ticao se korištenja željeznica NDH od strane talijanskih službenika i talijanskih teretnih vlakova i procjenjuje se da je iznosio 300 milijuna kuna.¹²

Talijani su od NDH dobivali novčana sredstva i na sljedeći način. Riječ je o korištenju stare jugoslavenske novčanice dinar koju su – u dijelovima Jugoslavije anektiranim Italiji i u dijelu anektiranom Albaniji na račun Italije – Talijani mogli dobiti u zamjenu za talijansku liru. To se obavljalo posredstvom posebne agencije, tzv. *Commissariato civile*, koju su osnovale talijanske vojne vlasti u Karlovcu s namjenom kupovanja raznih dobara pomoću stare jugoslavenske valute. Prema Hondlovu mišljenju, radilo se o otprilike 500 do 800 milijuna dinara.¹³ Budući da su Talijani imperativno trebali dodatna dobra, bili su spremni plaćati po puno višim cijenama od kontroliranih cijena koje su određivale vlasti NDH. Posljedica toga bilo je intenzivno krijumčarenje iz dijelova NDH u njemačkoj zoni utjecaja u talijansku zonu, što je smanjivalo zalihu dobara u njemačkim područjima, povećavalo zalihu novca i dodatno pridonosilo inflaciji.¹⁴

Plaćanja NDH Njemačkoj

Financijski odnosi između NDH i Njemačke bili su puno složeniji, na puno široj osnovi – od odnosa NDH Italija. Tijekom prve faze okupacije, od travnja do kolovoza 1941. godine, Nijemci su koristili vlastitu okupacijsku valutu u NDH, tzv. *Reichskreditkassenscheine*, koju je (25. travnja) vlada NDH pro-

glasila zakonitim sredstvom plaćanja za njemačku vojsku. Nijemci su za kupnju zaliha koristili i izdatnice. Vlada NDH objavila je 18. kolovoza 1941. da njemačka okupacijska valuta više nije ozakonjeno sredstvo plaćanja za njemačke oružane snage i da mora biti promijenjena u kune. Ukupna vrijednost promijenjenih *Reichskreditkassenscheina* iznosila je 371, 2 milijuna kuna, a povučених izdatnica 147,2 milijuna kuna. Obje promjene išle su na trošak vlade NDH i vraćene su u *Reichkreditkasse*. U ovom ranom razdoblju, Nijemci su se, bez sumnje, koristili i s procijenjenih 2000 milijuna dinara koje su zaplijenili jugoslavenskoj vojsci u NDH u travnju 1941. godine i vjerojatno, također, dinarskim novčanicama koje su došle iz inozemstva.¹⁵ To je bilo moguće pošto se razmjena starih novčanica dinara u nove novčanice kune nastavila do kraja 1941. godine.

Osim čitavog niza javnih gospodarskih sporazuma između Njemačke i NDH (o izvozu radne snage, o trgovini i klirinškim sporazumima), te su dvije zemlje sklopile i niz tajnih sporazuma. Uz već spomenuti *Clodius sporazum*, drugi, izrazito važan, rano sklopljeni tajni sporazum Reicha i NDH bio je Sporazum o uzdržavanju njemačkih jedinica u NDH koje nisu bile u prolazu, od 20. lipnja 1941. godine.¹⁶ Stupio je na snagu 1. kolovoza 1941. godine i uz neke promjene vrijedio do siječnja 1943. godine. U skladu s tim sporazumom, vlada NDH se obvezala uplatiti u Hrvatskoj državnoj banci – na račun *Deutsche Wehrmacht Zentralkasse für Kroatien* – svotu u kunama koju je svakog mjeseca unaprijed tražio intendant Wehrmachta stacioniran u uredu njemačkoga opunomoćenog generala u Zagrebu. Državna opskrba poslovna središnjica trebala je opskrbljivati njemačke snage količinom i vrstom hrane koju je zahtijevao intendant Wehrmachta. Njemačke oružane snage plaćale su te zalihe po službeno određenim maksimiranim cijenama novčanim sredstvima koja su dobivale od vlade NDH. U slučaju da agencije NDH ne bi zadovoljile njemačke zahtjeve, njemačke vojne vlasti imale su pravo kupovati željene količine na tržištu po bilo kojoj cijeni, neovisno o službeno najvišim cijenama. Vlada NDH je također pristala opskrbljivati njemačke snage u NDH smještajnim objektima, koja su osim kuća, stanova i svih potrebnih zaliha, podrazumijevali opremu i zalihe za grijanje, rasvjetu, vodu i slično, te sve potrebne urede, skladišta, klaonice, pekarnice i radionice. Ukoliko intendant oružanih snaga NDH nije bio u stanju omogućiti korištenje svih tih objekata i potrepština, njemačka ih je vojska mogla nabaviti direktno na tržištu koristeći novčana sredstva koja je dobila od vlade NDH.

Nadalje, dvije strane su se dogovorile da će se njemačke snage sustegnute od rekvizicija u NDH i da će izdatnice koje su izdane do tada biti razmijenjene u skladu s novim sporazumima. Racionirana dobra u NDH bit će podijeljena njemačkim snagama ovisno o postojećim zalihama. Kako bi se izbjegla moguća prijevara u NDH, pripadnici njemačkih oružanih snaga nisu mogli pri-

mati dodatna novčana sredstva od kuće. Količina dobara koja su njemački vojnici mogli iznijeti iz zemlje – kada su odlazili na dopust ili poslati poštom – trebala je biti regulirana posebnim sporazumom. No, pripadnici Wehrmachta i njemački vojni transporti nisu trebali proći carinsku kontrolu NDH kada su prelazili granicu. Njemačke snage su imale pravo zahtijevati civilne radnike za svoje potrebe putem razmjene radne snage, a radnike iz NDH nalazili su i plaćali lokalni gradonačelnici, a ne njemačke vojne vlasti. Sve sporove između njemačkih zapovjedništava ili pripadnika Wehrmachta, s jedne strane, i građana NDH s druge, a koji su spadali u sferu građanskog prava, trebalo je prepustiti međudržavnoj komisiji Njemačke i NDH, budući da je sudovima u NDH izričito uskraćena nadležnost nad tim slučajevima. Druga određena pitanja, kao i razmjenu okupacijske valute i izdatnice, trebalo je regulirati dodatnim sporazumima.

Dopunskim sporazumom između Njemačke i NDH, od 5. studenoga 1941. godine, Njemačka je trebala snositi troškove uzdržavanja onih njemačkih jedinica u NDH koje su se tu nalazile prvenstveno zbog njemačkih interesa te trošak uzdržavanja njemačkih jedinica u istočnom Srijemu čije su aktivnosti bile vezane uz funkcije njemačkog zapovjednog generala u Srbiji. Međutim, taj sporazum je ponovno potvrdio obvezu koju je NDH preuzela na sebe *Clodiusovim sporazumom* da će financirati izgradnju i održavanje instalacija u NDH za Wehrmacht „ukoliko ti troškovi nastaju unutar same države.”¹⁷

Postoji nekoliko izvora informacija o plaćanjima NDH za njemačke jedinice nakon kolovoza 1941. godine, no najjednostavniji i najpotpuniji je dokument Hrvatske državne banke pod nazivom „Plaćanja Nijemcima”. Pokazuje da je osim razmjene njemačke okupacijske valute i izdatnica u kolovozu 1941, koja je ukupno iznosila 518,4 milijuna kuna, vlada NDH za uzdržavanje njemačkih jedinica, u zadnjih pet mjeseci 1941, platila 415 milijuna kuna te 2042 milijuna kuna tijekom 1942. godine. No, Nijemci su 1942. i 1943. godine, u skladu s odredbama sporazuma od 5. studenoga 1941, NDH vratili 642,8 milijuna kuna. Od toga je, do kraja travnja 1942. godine, oko 222,5 milijuna kuna došlo od troškova okupacije nametnutih Srbiji, te 70,6 milijuna kuna iz samoga Reicha. Prema Kascheu, tijekom cijele 1942. godine, ukupan iznos od 450 milijuna kuna koliko je Njemačka vratila NDH došao je od troškova okupacije nametnutih Srbiji. NDH je vraćen novac za troškove vezane za uzdržavanje njemačkih jedinica u istočnom Srijemu koje su bile dio okupacijskih jedinica u Srbiji.¹⁸

Nažalost nisam uspio otkriti koliko je u razdoblju od kolovoza 1941. do kraja 1942. godine vlada NDH potrošila na izgradnju i održavanje objekata potrebnih Wehrmachtu ili za civilnu radnu snagu koju je na zahtjev dala Wehrmachtu. NDH je morala platiti i izgradnju prometnica od polja boksita koja su se nalazila zapadno od Mostara do željeznice u Mostaru, zatim izgradnju željezničke pruge od Metkovića do Ploča dolinom Neretve i izgradnju luke

Ploče. To su sve bili zajednički projekti Njemačke, Italije i NDH kojima je upravljala organizacija *Todt* i čija je svrha bila olakšati proizvodnju boksita, njegov prijevoz do obale i utovar za izvoz u Njemačku, no sve je troškove u potpunosti snosila vlada NDH.¹⁹

Kao što je prethodno rečeno, plaćanja NDH Talijanima znatno su se smanjila sredinom 1942. godine, kada su Talijani pristali snositi dio troškova uzdržavanja svojih jedinica u NDH te su također povukli veliki dio svojih snaga iz zone II. i III. u skladu sa sporazumom od 19. lipnja 1942. godine. Vlada NDH je učinila sve što je bilo u njenoj moći da umanjuje plaćanja za uzdržavanje njemačkih jedinica, te je, s tom namjerom, u siječnju 1943. poslala ministra financija Vladimira Košaka u Berlin. No, te se dvije situacije teško daju usporediti. Umjesto povlačenja snaga iz NDH, Nijemci su nakon rujna 1942. godine, počeli povećavati broj svojih vojnika. Početkom 1943. njihovi su se troškovi povećavali, što se jasno vidi u povećanim zahtjevima za isplatom kuna (dakle, valute NDH). Dok su 1942. plaćanja NDH njemačkim snagama u prosjeku mjesečno iznosile 170 milijuna kuna, tijekom prvih sedam mjeseci 1943. u prosjeku su mjesečno iznosile 550 milijuna kuna.²⁰ Njemački zahtjevi postali su još veći u rujnu 1943. godine nakon kapitulacije Italije, kada su se Nijemci borili s partizanima za puno veći teritorij i pribojavali se mogućeg dolaska Saveznika na istočnojadransku obalu.

Ipak, molba vlasti NDH za smanjenjem plaćanja, službeno gledajući, postigla je popriličan uspjeh jer su povjerljivim protokolom između Reicha i NDH od 19. siječnja 1943, Nijemci pristali snositi troškove uzdržavanja svojih jedinica u NDH. Dogovoreno je da će vlada NDH opskrbljivati njemačke vojne vlasti potrebnim predujmom u kunama za kupnju robe i usluga, a da će njemačka vlada pri *Deutsche Verrechnungskasse* u Berlinu polagati odgovarajuću svotu njemačkih maraka na Posebni račun M [vojni] br. u korist Hrvatske državne banke na račun vlade NDH. Nijemci će uvoziti potrebne obroke hrane za svoje jedinice u NDH te, također, ne više od 40.000 obroka za jedinice iz NDH „koje se bore kao dio njemačkih snaga”. Vlada NDH je pristala opskrbljivati njemačke jedinice svježim mesom i povrćem.

Međutim, sporazum nije donio očekivane rezultate. Plaćanja vlasti NDH za uzdržavanje njemačkih jedinica u NDH do jeseni 1944. stalno su rasle. Objašnjenje za taj prividan paradoks vezano je uz funkcioniranje Posebnog računa M, putem kojeg su se financirale njemačke jedinice koje su se nalazile u NDH. Račun je otvoren prema prethodno spomenutom protokolu kojim su u općim crtama definirane i druge odredbe o Računu. Problemi koji su se neizbježno pojavljivali prilikom upravljanja Računom u Berlinu i Zagrebu bili su regulirani odlukama Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH. Račun je funkcionirao na sljedeći način: svakog mjeseca intendant Wehrmachta podnio bi Ministarstvu financija NDH zahtjev za traženu svotu kuna (potanko speci-

ficiran, ovisno o upotrebi); Ministarstvo bi zatim Hrvatskoj državnoj banci izdalo naredbu da isplati tu svotu na *Deutsche Wehrmacht Zentralkasse* u Zagrebu. Plaćanja su se vršila na dnevnoj bazi prema zahtjevima *Zentralkasse*, a potom bi njemački intendant u Zagrebu o svoti izvijestio Vrhovno zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga. Ono bi tada pri *Deutsche Verrechnungskasse* u Berlinu izvršilo odgovarajuće uplate u njemačkim markama na Posebni račun M. Budući da Ministarstvo financija NDH nije imalo nikakve pologe u Hrvatskoj državnoj banci kojima bi mogla osiguravati plaćanje Nijemcima, jer državni prihodi nisu bili dostatni ni za pokrivanje osnovnih vladinih izdataka, Državna banka je državi stalno morala odobravati zajmove, većinom tiskajući novčanice, zaračunavajući taj dug na Račun za inozemna potraživanja, tj. na Posebni račun M u Berlinu. Tako su, tijekom 1943. i 1944. godine, plaćanja njemačkim snagama u NDH postale odlučujući monetarni faktor. Uz to, Ministarstvo financija je Državnoj Banci izdalo kratkoročne državne obveznice koje je ona koristila kao dodatno pokriće za te zajmove.²¹

Kada bi Ministarstvo oružanih snaga NDH ili neka druga vladina agencija željela kupiti zalihe u Njemačkoj ili ih povući iz njemačkih vojnih skladišta u NDH i za njih platiti putem Posebnog računa M, ono je davalo naredbu Ministarstvu financija. Ovisno o pravilima koja su vrijedila za različite vrste zaliha – oružje i streljivo su se mogli istog trena naručiti, dok je za druge zalihe trebalo dopuštenje Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH – Ministarstvo financija bi traženu svotu položilo u kunama pri Hrvatskoj državnoj banci u prilog Posebnog računa M u Berlinu, gdje je *Deutsche Verrechnungskasse* koristio odgovarajuću svotu u njemačkim markama za plaćanje faktura u Njemačkoj.²²

Vlada NDH je u realizaciji Posebnog računa M bila suočena s tri osnovna problema: (1) svotom predujma koju su zahtijevali Nijemci u NDH, (2) svrhom korištenja kredita od strane NDH u njemačkim markama u Berlinu, (3) cijenama koje su obje strane zaračunavale za robu plaćenu putem računa.

Jedino ograničenje zahtjevima intendanta Wehrmachta u Zagrebu za davanje predujma njemačkim jedinicama u NDH, bila je procjena njemačkih vojnih vlasti o nužnosti predujma. Ako se uzmu u obzir sve veće svote koje je trebalo platiti i napori vlasti NDH da ih smanje, može se sa sigurnošću tvrditi da su njemački službenici u NDH bili vrlo široke ruke prilikom procjene potreba vlastite vojske za kunama. To jasno pokazuju naknadni pregovori između te dvije zemlje.

Sto se tiče korištenja kredita NDH u njemačkim markama u Njemačkoj, u točki 1. povjerljivog protokola od 19. siječnja 1943. godine, stoji da će se Odbori njemačke vlade i vlade NDH s vremenom dogovoriti kako će NDH moći koristiti te kredite, ali „da će Njemačka za početak prvo pokrivati tekuće vojne dostave za potrebe oružanih snaga NDH”. Budući da su Nijemci u Berlinu

dopuštali da se samo neznatna količina kredita od strane NDH s Posebnog računa M koristi za nabavke iz NDH u Njemačkoj, saldo toga računa bio je jako visok. Drugim riječima, Nijemci su putem predujma odobrenoga u NDH mogli dobiti razmjernu količinu robe i usluga, dok su vlastima NDH dopuštali da za kupnju dobara u Njemačkoj koriste tek polovicu svojih kredita u Berlinu. Dakle, NDH je i dalje, putem tih prinudnih kredita, podržavala njemačke jedinice, unatoč odredbama protokola iz siječnja. Štoviše, gotovo jedina dobra koja je vlada NDH mogla kupovati u Njemačkoj ili dobiti iz njemačkih vojnih skladišta u NDH, bila su dobra za naoružavanje i uzdržavanje oružanih snaga NDH koje su, pak, gotovo u potpunosti bile pod njemačkim zapovjedništvom i borile se za njemačke ciljeve. Stoga je nagodba od 19. siječnja 1943, predstavljala samo djelomično poboljšanje prijašnjih uvjeta.

Što se tiče cijene zaliha u NDH, Nijemci koji su kupovali, obično su plaćali po službenim cijenama koje su stalno rasle. Kada Nijemci nisu mogli željene zalihe kupiti po službenim cijenama, plaćali su po višim cijenama, što su im vlasti NDH jako zamjerale. Nijemci su, također, održavajući službeni tečaj kune na vrijednosti od 20 kuna za jednu njemačku marku, dva puta prije rujna 1944. godine (a vjerojatno i poslije) povećavali cijene koje su NDH naplaćivah za robu.

Kako je rat napredovao, sve teža vojna i gospodarska situacija u NDH mogla se vidjeti iz načina na koji se upravljalo Posebnim računom M te načinom provedbe ostalih stavki protokola iz siječnja 1943. godine. Vlasti NDH su već u ožujku 1943. godine imale problema s opskrbom njemačkih snaga svježim mesom. Kako im nije moglo biti osigurano dovoljno stoke, njemačka su zapovjedništva osnovala posebne jedinice za kupnju stoke i plaćale po cijenama koje su 100 puta bile veće od službenih maksimiranih cijena. Za te dodatne troškove jednostavno su putem Posebnog računa M zahtijevala više kuna. Nakon dugih rasprava koje su vodile vlasti NDH i Reicha, 11. veljače 1944. napokon je postignut dogovor da će do 1. srpnja 1944. NDH mjesečno davati 400 tona svježeg mesa, u količini nakon klanja i obrade.²³

Druga izmjena uvjeta, po svoj prilici na inicijativu Nijemaca s obzirom da je išla njima u korist, dogovorena je 1. srpnja 1943. godine putem razmjene pisama između predsjednika Odbora vlade NDH i Odbora njemačke vlade. Dogovoreno je da se isplate za narudžbe iz NDH u Njemačkoj financirane putem Posebnog računa M mogu automatski obraditi samo ako su u pitanju oružje i streljivo. Za sve ostale vojne i druge zalihe bilo je potrebno prvo dobiti dopuštenje Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH.²⁴ Predsjednik Odbora njemačke vlade također je naglasio da će oko financiranja izgradnje objekata za njemačke vojne snage u NDH biti sklopljeni novi dogovori. Vlada NDH je najvjerojatnije ili sklopila kakav dogovor ili je barem očekivala neki daljnji sporazum, jer je 17. srpnja 1943. godine – u skladu s izmjenama i do-

punama sporazuma od 19. veljače 1943. sklopljenog između vlade NDH i Hrvatske državne banke – Hrvatska državna banka ubuduće trebala u kredite na Posebnom računu M u Berlinu zaračunavati i plaćanja iz NDH za „troškove izgradnje i održavanja njemačkih vojnih instalacija u NDH”.

Sporazumom sklopljenim 11. veljače 1944. godine, nakon nekoliko mjeseci pregovora između predstavnika Wehrmachta i njemačkog Ministarstva hrane s jedne, te Ministarstva oružanih snaga NDH i Državne opskrbe poslovne središnjice s druge strane, određeno je da Nijemci trebaju osigurati obroke za dodatnih 40.000 vojnika oružanih snaga NDH koji se bore kao dio njemačkih snaga u NDH. Time je Njemačka osiguravala obroke za ukupno 80.000 vojnika oružanih snaga NDH.²⁵

Početak 1944. godine, sklonost njemačkih služba da od NDH zahtijevaju sve veće predujme, dijelom zbog sve većeg broja njemačkih snaga u NDH, a dijelom zbog napredovanja inflacije, teško je opteretila gospodarstvo NDH. Josip Cabas, ministar industrije i trgovine NDH, podnio je Nikoli Mandiću, premijeru NDH, 4. veljače, iskreno i pesimistično izvještaje o stanju u gospodarstvu. Prema Cabasovu mišljenju, tri glavna problema gospodarstva NDH bila su: sve veće cijene, pad proizvodnih mogućnosti zemlje te nesigurne zalihe hrane. Za rast cijena je većinom krivio njemačke snage u NDH, te manje važne faktore kao što su povećana brzina opticaja novca zbog opadajućeg povjerenja javnosti te sve manjih zaliha dobara i usluga koje su također tome pridonosile. Da bi se stabiliziralo gospodarstvo, predlagao je: drastično smanjenje predujma njemačkim snagama u NDH, do te mjere da im se da samo onoliko koliko im je dovoljno za pokrivanje plaća njemačkih vojnih službenika, a da se sva potrebna roba dovozi izvana; stroge carinske kontrole za sve njemačke vojne prijevoze koji napuštaju NDH, uz zabranu izvoza svih dobara kupljenih ili zaplijenjenih u NDH te carinsku inspekciju svakog pojedinog njemačkoga vojnika koji napušta teritorij NDH; drastično smanjenje troška naoružanja oružanih snaga NDH dobivanjem od Njemačke kredita u naturi; uvođenje mjera za zaštitu i poticanje poljoprivredne i industrijske proizvodnje; te uvoz potrebnih količina prehrambenih proizvoda (žitarica, krumpira, svinjske masti i šećera) kako bi se izbjeglo moguće umiranje od gladi.²⁶

Na sastanku održanom 21. ožujka u Zagrebu, Cabas je Odboru njemačke vlade podnio izvještaje koji su obuhvaćali sve ove preporuke, iako u ponešto izmijenjenom obliku. Ponovno je naglasio da su veliki predujmovi koji su odobreni njemačkim snagama u NDH, bili glavni razlog ubrzane inflacije i drugih nepovoljnih pojava u gospodarstvu zemlje. Kao spas iz postojeće situacije, predložio je da se ta plaćanja razdvoje na dva dijela. Prvi dio – koji bi iznosio 300 milijuna svaki mjesec i bio dovoljan za pokrivanje plaća njemačkih snaga u NDH – financirao bi se putem Posebnog računa M. Drugi dio – koji bi mjesečno iznosio 1200 milijuna kuna, kolika je bila razlika između prvog dijela

i 1500 milijuna kuna koliko je on smatrao da je bilo potrebno za uzdržavanje njemačkih jedinica u NDH – sakupio bi se putem prodaje posebne uvozne robe iz Njemačke. Ta bi se roba u NDH prodavala po važećim cijenama i imala bi mjesečnu vrijednost od oko 10 milijuna njemačkih maraka koju bi Nijemci zaračunali po internim njemačkim cijenama. Cabas je zatražio dodatnu raspravu o mjesečnih 550 do 600 milijuna kuna koje su Nijemci trebali za pružanje podrške obiteljima vojnika iz NDH koji su služili u njemačkim redovima. Istaknuo je, kako protokolom od 19. siječnja 1943. nije određeno da će vlada NDH davati predujam za financijsku podršku te prirode. Predložio je i nekoliko posebnih promjena: da se Posebni račun M br. 40653 na kojem je NDH imala golem potražni saldo spoji s Zajedničkim klirinškim računom br. 4065 Reicha i NDH, na kojem je vlada NDH očekivala da će ubrzo biti u minusu; da gospodarski stručnjak NDH bude poslan kao predstavnik pri višim njemačkim vojnim instancama u Zagrebu; da Nijemci kod kupovine u NDH poštuju službeno maksimalne cijene; da se pri kupnji prehrambenih proizvoda ograniče isključivo na svježe meso i povrće te suzdrže od kupovanja hrane koju je NDH uvezla iz Njemačke i platila putem Zajedničkog klirinškog računa; i na kraju, da zagrebačka podružnica *Reichskreditkasse* prekine sa svojim aktivnostima, tj. da se više se ne miješa u reguliranje tržišta novca i prometa novca s obzirom da te funkcije može obavljati Hrvatska državna banka.²⁷

Nijemci su, međutim, očekivali takav Cabasov izvještaj. Opći odsjek Wehrmachta, koji je djelovao u ime Operativnog stožera Wehrmachta i njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova, procijenivši da će njemačke jedinice u NDH za mjesec ožujak 1944. godine zahtijevati oko 3000 milijuna kuna i budući da je bio svjestan ubrzanog pogoršanja gospodarske i financijske situacije u NDH kao i nadolazećih zahtjeva iz NDH za drastičnim smanjenjem predujmova danih njemačkim snagama, počeo je u veljači pripremati argumente za obranu njemačke pozicije. Ustrajao je u tvrdnji da ne samo da su njemačke vojne vlasti učinile sve što je bilo u njihovoj moći da ublaže teret financijama NDH, već da Njemačka nije mogla niti povećati količinu zaliha otpremljenih njenim snagama u NDH, niti smanjiti visinu predujmova koje daju vlasti NDH, uključujući i one koji su bili potrebni za uzdržavanje obitelji Hrvata koji su služili u njemačkoj vojsci. Nadalje, tvrdilo se, da se gospodarstvo NDH moglo stabilizirati ne smanjivanjem isplata njemačkim snagama, već ponovnim uspostavljanjem mira i povjerenja u valutu i vladu. Međutim, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova ipak je zagovaralo smanjenje isplata njemačkim snagama u NDH na 2000 milijuna kuna mjesečno.²⁸

Pismo predsjednika Odbora njemačke vlade od 24. travnja 1944. bilo je tek djelomičan odgovor na prijedloge iz NDH, obuhvaćajući samo sporedne točke. Glavne odluke se nalaze u Točki 8. Protokola od 2. svibnja 1944. koji je zaključen nakon sastanaka predstavnika obaju zemalja u Wustrau i Berlinu

između 13. travnja i 2. svibnja.²⁹ Tim je protokolom određena stalna upotreba Posebnog računa M za financiranje njemačkih snaga u NDH ali i gornja granica predujmova vlasti NDH danih njemačkim snagama na mjesečni iznos od 2400 milijuna kuna „za neposrednu budućnost”, uz dodatni nedefinirani iznos „za održavanje jedinica oružanih snaga NDH [koje su služile u njemačkim snagama] za koje je bila odgovorna vlada NDH”. Nijemci su od tih mjesečnih 2400 milijuna kuna trebali 600 milijuna kuna uplatiti kao kredit na Zajednički klirinški račun Reicha i NDH „umjesto dodatnih dostavljanja dobara”, te drugih 600 milijuna kuna koristiti za uzdržavanje potrebitih obitelji Hrvata koji su služili u njemačkoj vojsci. Činilo se da su vlasti NDH bile zadovoljne tim promjenama. Odredbe točke 8. bile su „najbolje koje su se u tim okolnostima mogle postići”, i strana NDH bila je naročito zadovoljna što je postigla da se u dokumentu koji je trebao imati obvezujući karakter definira fiksna gornja granica za dati predujam.³⁰

Međutim, većina tih odredbi je jako brzo postala neadekvatna. U kolovozu 1944. situacija se u NDH značajno promijenila zbog ubrzanog pogoršavanja vojnog položaja Njemačke u jugoistočnoj Europi. NDH je postala od ključne strateške važnosti, meta pojačanih savezničkih bombardiranja i partizanskih napada koji su nanijeli znatnu štetu željeznicama te poremetili život i proizvodnju. Proizvodni kapacitet poljoprivrede, industrije i rudarstva NDH u stalnom je padu, a cijene su naglo porasle. Posljedice toga su sve veći njemački zahtjevi za kunama. Novim protokolom od 9. kolovoza 1944 – rezultatom sastanaka Odbora vlada Reicha i NDH između 4. i 9. kolovoza u Berlinu – određene su isplate vlasti NDH potrebne za održavanje njemačkih snaga u NDH u mjesecu kolovozu u visini od 4000 milijuna kuna, uz odbitak isplata vlade NDH za njemačke zalihe date u svrhu uzdržavanja nekih dijelova oružanih snaga NDH koje su služile u njemačkoj vojsci. Isplate za rujnu i kasnije mjesece trebala su biti određene nakon dodatnih pregovora kasnije, u kolovozu. No, Nijemci su ipak pristali vladi NDH, u skladu s njenim zahtjevom od 29. srpnja, mjesečno davati na raspolaganje 3 milijuna talijanskih lira za plaće, mirovine i financijsku potporu obiteljima u Operativnoj zoni Jadransko primorje. Wehrmacht je također izrazio spremnost da osigura, po mogućnosti do kraja prosinca, oko 75.000 kompletnih uniformi za oružane snage NDH.³¹

Protokol je sadržavao i važnu odredbu koja se ticala cijena. Od tada pa nadalje, njemačke zalihe dostavljene NDH i plaćene putem Posebnog računa M trebale su se zaračunavati po cijenama koje su bile 10 puta veće od onih iz travnja 1941. godine, ili po tekućim njemačkim cijenama ako nisu bile dostupne cijene iz travnja 1941. godine.

Postoji vrlo malo detaljnih informacija o sporazumima između Reicha i NDH o uzdržavanju njemačkih jedinica u NDH nakon protokola iz kolovoza 1944. godine. Izvještaji Aleksandra Hondla od 15. svibnja 1945. godine (Hondl

je postao predsjednik Odbora vlade NDH u travnju 1944. godine, zamijenivši Josipa Cabasa koji je imenovan za predstavnika trgovine NDH u Švicarskoj (gdje je ostao do kraja rata) dvojbeni su u nekoliko pogleda. Hondl je napisao da se financiranje njemačkih snaga u NDH obavljalo putem Posebnog računa M do kraja rata, što je potkrijepljeno drugim dokazima. No, teško je povjerovati u njegovu izjavu da su nakon prosinca 1944. godine sve njemačke jedinice u NDH, kao i one jedinice NDH koje je Njemačka prethodno opskrbljivala zalihama hrane, živjele od obrade zemlje, navodno, jer nikakva hrana nije bila dostavljana zbog nestašice hrane u Njemačkoj i ometanja transporta. Hondl je izvijestio da su Nijemci odbili zahtjev vlade NDH da oni plaćaju za hranu u proizvoljnoj valuti ili zlatu, ali su obećali da će vratiti dobra u naturi čim to dozvole uvjeti transporta.³²

Nije se mogla realizirati nikakva njemačka odluka o puštanju vlastitih jedinica da u NDH žive od zemlje. Naime, do studenoga 1944. godine, partizani su kontrolirali dio istočnog Srijema koji je bio bogat hranom te su imali kontrolu i nad dijelovima Slavonije koja je obilovala hranom. Do kraja tog istog mjeseca vjerojatno blizu tri četvrtine civila folksdojčera iz NDH, koji su bili važni proizvođači hrane za Nijemce u NDH, evakuirano je u Austriju ili Njemačku. Nadalje, u to su vrijeme seljaci u NDH sve više oklijevali hranu koju su sami proizveli prodavati vlastima NDH ili njemačkim snagama po niskim službenim cijenama u zamjenu za novac s kojim su mogli kupiti nešto malo ili gotovo ništa. Štoviše, dopis od 31. siječnja 1945. godine, što ga je Stjepan Hefer, ministar seljačkog gospodarstva i prehrane NDH, poslao njemačkom povjereniku u Zagrebu, potvrđuje da su Nijemci obećali dostavu NDH iz inozemstva zalihe žitarica za domaće potrebe. Hefer je protestirao protiv ukidanja triju željezničkih vlakova s krušnim žitaricama za civilno stanovništvo Zagreba i jednog za oružane snage NDH koji su trebali biti dopremljeni u Zagreb posljednjeg tjedna u siječnju, te je molio za hitnu otpremu deset željezničkih vlakova s prehrambenim žitaricama budući da je žita bilo jedva toliko da stane na dlan i s kojim se moglo hraniti stanovništvo Zagreba do 5. veljače, a oružane snage NDH do 6. veljače. U istom pismu navodi da su Nijemci uzimali hranu iz istočnog Srijema i nekih županija u NDH za svoje jedinice, uključujući i Kozake.³³ NDH je u to vrijeme bila prepuna njemačkih jedinica, koje su se od prosinca 1944. vlakovima i motornim vozilima, te pješice – istovremeno se boreći, povlačile iz Grčke, Albanije i Crne Gore preko NDH prema Austriji i Njemačkoj. Sa sobom su nosili i neku hranu koju je samo dijelom mogla biti proizvedena u NDH. Većina potrebnih prehrambenih zaliha dolazila je iz Trećeg Reicha i zapadne Mađarske.³⁴

Nemamo nikakve podatke o tome što su Nijemci sebi priskrbili u NDH s kunama koje im je vlada NDH davala bilo prije ili poslije uvođenja Posebnog računa M u siječnju 1943. godine, a ni o tome što je vlada NDH primala

u naturi od Nijemaca putem istog računa od siječnja 1943. pa do kraja rata. Ali, imamo potpune podatke o isplatama vlasti NDH Nijemcima obavljenima putem ovog računa i podatke o iznosu nabavki iz NDH za vlastite oružane snage te prijenosa na svoj Zajednički klirinški račun putem ovog računa. Prema „Isplatama Nijemcima” Hrvatske državne banke, isplate obavljene putem Posebnog računa M br. 40653 iznosile su: 11.270 milijuna kuna 1943. godine, 30.820 milijuna kuna 1944. godine i 20.870 milijuna kuna u razdoblju od 1. siječnja do 7. svibnja 1945, dakle ukupno 62.960 milijuna kuna. Povlačenja NDH s istog računa iznosila su: 516 milijuna kuna za kupnju oružja u Njemačkoj 1943. godine, 13.548 milijuna kuna za kupnju oružja u Njemačkoj, preuzimanje hrane iz njemačkih vojnih skladišta za oružane snage NDH, transfer novca na Zajednički klirinški račun Reicha i NDH od strane Nijemaca u mjesečnoj vrijednosti od 600 milijuna kuna tijekom 1944. (od svibnja te godine), te 16.015 milijuna kuna za iste svrhe kao i 1944. godine od 1. siječnja do 7. svibnja 1945, dakle, ukupno 30.079 milijuna kuna. Saldo je iznosio 32.881 milijun kuna u korist Hrvatske državne banke.

Poslijeratna jugoslavenska rekapitulacija transakcija između NDH i Njemačke putem Posebnog računa M i drugih računa kojima su se obavljale isplate za komercijalne i druge operacije (vidi dolje) također je u knjigama Hrvatske državne banke spominjala Evidencijski račun, takozvani Posebni račun M bez broja. To je, navodno, bio račun na kome je Hrvatska državna banka bilježila isplate Nijemcima koje nisu prolazile kroz Posebni račun M br. 40653 i koji nije imao pandan na njemačkoj strani. U skladu s ovim kratkim pregledom, njemački dug na Posebnom računa M bez broja na kraju rata iznosio je 11.660.733.455 kuna, ili 583,036.672,75 njemačkih maraka računajući da je omjer kune i njemačke marke bio 20:1. Direktiva vlade NDH o postupcima u transakcijama putem Posebnog računa M br. 40653 spominjala je Evidencijski račun M, no ja sam stekao dojam da se taj račun nije odnosio ni na kakve dodatne isplate Nijemcima.³⁵ Nadalje, taj se račun ne spominje ni u izvještajima Hrvatske državne banke koja nose naslov „Isplate Nijemcima” i „Financiranje njemačkih oružanih snaga u NDH”, niti u Cabasovim i Hondlovim izvještajima. Stoga ga nećemo ni mi uzimati u obzir.

Kako je rat tekao, povećavale su se isplate vlasti NDH potrebne za održavanje njemačkih snaga i kupnju zaliha iz Njemačke putem Posebnog računa M, tako je i kupovna moć kune opadala (vidi Tablicu 8. u sljedećem poglavlju). Nažalost, zbog vrlo složenih elemenata koji su utjecali na tečaj kune i njemačke marke, nije moguće te odnose izraziti u realnim vrijednostima. Također se mora imati na umu da se u posljednjih šest mjeseci rata neprestano smanjivala veličina teritorija NDH pod kontrolom Nijemaca i vlasti NDH te da je opadao proizvodni kapacitet gospodarstva NDH. Činjenica da su 1944, a naročito 1945. godine Nijemci vlastima NDH dopustili da u većoj

mjeri koriste svoja prava u kontekstu Posebnog računa M za kupnju zaliha nego u 1943. godine, dokazuje da su, kako je rat tekao, Nijemci morali preuzeti na sebe sve veći dio troška uzdržavanja svojih snaga u NDH. Unatoč tome, kada je rat završio, NDH je na Posebnom računu M br. 40653 imala pravo na potraživanja od 32.881 milijun kuna.³⁶ To je predstavljalo financijski teret uzdržavanja njemačkih snaga u NDH od 19. siječnja 1943. do kraja rata, tj. u razdoblju kada ih je Njemačka, navodno, morala uzdržavati. S njemačkoga stajališta, to je bio dio doprinosa NDH ratnim naporima. S gledišta vlasti NDH, to je bio dio cijene koju je ustaška vlada platila za dobivanje potpore od Nijemaca zahvaljujući kojoj se održala na vlasti.

Isplate talijanskim i njemačkim oružanim snagama do rujna 1943. i njemačkim oružanim snagama sve do kraja rata bile su, bez sumnje, jedan od glavnih uzroka katastrofalnog porasta budžetskih izdataka u NDH. S obzirom da uobičajeni državni prihodi nisu bili dostatni čak ni za pokrivanje redovnih, tj. nevojnih, državnih izdataka te da se utjecanje zajmovima od banaka ili javnosti pokazalo nemogućim, ti i drugi izdaci morali su biti pokriveni putem zajmova uzetih od Hrvatske državne banke ili, jednostavno, tiskanjem veće količine novca, zbog čega je slabo hrvatsko gospodarstvo bilo opterećeno do iznemoglosti. Dva ministra, Cabas i Košak, kao i Hondl i Aleksandar Tinti sigurno su za financijske neprilike zemlje krivili te isplate. No, s obzirom da je ustaška država svoje postojanje dugovala Nijemcima i ovisila o njemačkoj vojsci, te u puno manjoj mjeri i o talijanskoj vojsci – kako bi ostala na vlasti – nije imala drugoga izbora nego platiti koliko su Nijemci i Talijani tražili i trpjeti i političku i gospodarsku tlaku od strane dviju sila Osovine.

VANJSKA TRGOVINA KAO SREDSTVO EKSPLOATACIJE

Vanjska trgovina bila je još jedno sredstvo pomoću kojega su Njemačka i Italija u gospodarskom smislu eksploatirale marionetske države osnovane u Jugoslaviji. Nijemci su bili glavni krivci i ovdje s najviše pozornosti razmatramo njihove metode, no objasniti ćemo i mjere koje su Talijani poduzimali.

Što se tiče vanjske trgovine okupirane Srbije i NDH dostupni su samo nepotpuni podaci. Putem njih možemo stvoriti približnu sliku situacije i izvući nekoliko zaključaka. Treba imati na umu da nije zabilježen sav izvoz, posebice u slučaju NDH. Budući da dostupni podaci nisu potpuni, naša je analiza u tolikoj mjeri i manje točna.

Još manje podataka postoji o izvozu strateških materijala iz drugih područja Jugoslavije koja su različite sile (Njemačka, Italija, Albanija, Bugarska, Mađarska) okupirale ili anektirale te ti podaci nisu prikladni za bilo kakav sustavni prikaz. Kada su ta područja obavljala trgovinu sa zemljama koje su ih okupirale ili anektirale, takva se trgovina smatrala unutarnjom, a ne vanjskom, te se stoga nije posebno bilježila. Kada su ta područja izvozila robu u druge zemlje, ti su podaci činili dio ukupnih izdataka vezanih za trgovinu zemalja koje su ih okupirale ili anektirale, umjesto da su se posebno navodili.

Njemačka je bila glavni vanjskotrgovinski partner i Srbije i NDH. Opskrbljivala je između 60 i 70% njihova uvoza i obje države je tjerala da maksimaliziraju svoje gospodarske doprinose njemačkom ratnom naporu uzimajući oko 80% njihova izvoza. Nadalje, u objema zemljama okupacijske su vojske trošile goleme količine hrane, ogrjevnog materijala, građevne robe a da za uzvrat nisu davale ikakve protuvrijednosti. Te su zalihe kupovali novčanim sredstvima koja su im davale vlade tih dviju zemalja ili su ih nabavljali rekvizicijom ili pljačkanjem. No, kao što okupacijski troškovi koje je plaćala Srbija nisu bili jednaki isplatama koje je NDH davala za uzdržavanje jedinica sila Osovine, tako je i vanjska trgovina Srbije funkcionirala drukčije nego vanjska trgovina NDH. Najznačajnija razlika između dviju zemalja bila je u tome što je Srbija, koja se nalazila pod strogim okupacijskim režimom koji je uspješno zatvorio granice, strogo kontrolirala promet robe koja je izlazila iz zemlje, dok

NDH, koja je službeno bila suverena zemlja bez zatvorenih granica, nikada nije uspjela, u potpunosti, kontrolirati taj promet. Za vrijeme trajanja rata bilo je dosta primjera krijumčarenja iz NDH, posebice u talijansku okupacijsku zonu, Srbiju u istočnom Srijemu i u Mađarsku. No, najveća količina nekontroliranog i nezabilježenog izvoza robe odvijala se prema Njemačkoj zahvaljujući vojnom transportu koji nije bio podložan carinskoj kontroli.

Srbija

Prema izvještaju Franza Neuhausena, opunomoćenika za gospodarska pitanja, od 16. ožujka 1944. godine, ukupni izvoz Srbije u gospodarskoj godini od 1. listopada 1941. do 30. rujna 1942. godine, iznosio je 1302 milijuna dinara, od čega je 83,5% otišlo u Njemačku, a 5,2% u Italiju. U tom istom razdoblju, uvoz je iznosio 1218 milijuna dinara, od čega je 61,9% došlo iz Njemačke, a 7,9% iz Italije. Trgovina se odvijala i s NDH, Grčkom, Rumunjskom, Bugarskom i drugim zemljama. U gospodarskoj godini od 1. listopada 1942. do 30. rujna 1943. godine, izvoz Srbije je iznosio 2819 milijuna dinara, od čega je 82,2% otpadalo na Njemačku, a 12,7% na Italiju. Uvoz je iznosio 2073 milijuna dinara, od čega 58,8% iz Njemačke i 6,9% iz Italije. Preostala trgovina se odvijala s drugim zemljama. Iz ovih brojki je očito da, iako je lavlji dio srpskog izvoza odlazio u Njemačku, oko 40% srpskoga uvoza je dolazilo iz drugih zemalja, naročito NDH i Rumunjske. Štoviše, „roba uvezena iz Reicha većinom se koristila za razvoj i/ili operacije gospodarskih poduzeća koja su izravno ili neizravno radila za Reich. Od ukupnog izvoza, 35% se odnosio na proizvode od metala, 16% na kemikalije, 11% na ugljen te 8% na papirnate proizvode.”³⁷

Navedene vrijednosti nisu potpune. Prema Neuhausenovu mišljenju, Srbija je intendantu Wehrmachta u Njemačkoj i područnim uredima Wehrmachta u General-Gouvernement u Poljskoj, u Bugarskoj, NDH, Rumunjskoj i Grčkoj, kao i drugim organizacijama Wehrmachta ili koje su radile za Wehrmacht, poput organizacije *Todt*, 1942. godine dostavila robu u vrijednosti od 989 milijuna dinara te 1075,4 milijuna dinara u prvoj polovici 1943. godine. Ta roba nije uključena u trgovinske statistike „i Srbija za nju nije dobila nikakvu stvarnu protuvrijednost”.³⁸

Prema svim pokazateljima, izgleda da taj nezabilježeni izvoz nije uključivao rastavljenu industrijsku opremu o kojoj je bilo riječi u prethodnom poglavlju.

Ne postoje slični podaci za vrijednost srpske robe dostavljene Wehrmachtu u razdoblju od srpnja 1943. do listopada 1944. godine, no ako uzmemo brojku za prvu polovicu 1943. godine i zaračunamo inflaciju, vjerojatno ćemo dobiti brojku od 2500 do 3000 milijuna dinara. Opunomoćenik za gospodarska pitanja ispravno je u svom izvještaju iz ožujka 1944. ustvrdio da je Srbija, s

obzirom na njezine proizvodne kapacitete ratnom gospodarstvu Reicha pridonosila više nego druge zemlje jugoistočne Europe. Srpske nekompensirane isporuke dijelovima Wehrmachta zapravo su predstavljale još jednu komponentu golemog gospodarskog doprinosa koji se utjerivao od Srbije.

Sve isplate vezane za vanjsku trgovinu Srbije, uključujući ne samo Treći Reich već i druge zemlje s kojima je Srbija održavala trgovinske odnose, obavljala je Srpska narodna banka putem središnjeg klirinškog računa u Berlinu kojim je upravljao *Deutsche Verrechnungskasse*. Isplate za netrgovinske transakcije obično se nisu obavljale putem klirinškog računa. Krajem 1941. godine srpska potraživanja na središnjem klirinškom računu iznosila su oko 45 milijuna njemačkih maraka. Bugarska potraživanja su iznosila 2 milijuna njemačkih maraka, a dugovanja NDH oko 5 milijuna njemačkih maraka. Izraženo u dinarima, ukupna srpska potraživanja na klirinškom računu krajem 1941. godine iznosila su 949,5 milijuna dinara.³⁹

Treba naglasiti da je Njemačka sustavno povećavala svoj dugovni saldo u trgovini sa Srbijom, vršeći na taj način dodatni pritisak na srpsko gospodarstvo. U izvještaju vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 22. rujna 1943. navodi se da je njemački dug Srbiji na Središnjem klirinškom računu krajem kolovoza 1943. po svoj prilici iznosio 4800 milijuna dinara. Tijekom sljedeća tri i pol mjeseca dug se povećao za još 2000 milijuna dinara te je nastavio rasti tijekom ostalih deset mjeseci njemačke okupacije sve dok na kraju nije iznosio preko 10.000 milijuna dinara ili gotovo 502 milijuna njemačkih maraka. Nadalje, Njemačka je Srbiji dugovala za pologe srpskih radnika tijekom rata, a radilo se o gotovo 51 milijun njemačkih maraka.⁴⁰ Oba slučaja su primjer fenomena prinudnih zajmova koje je Srbija davala Njemačkoj.

NDH

Nisu dostupni potpuni podaci o vanjskoj trgovini NDH u razdoblju od travnja 1941. do kraja te godine, ali to nimalo ne iznenađuje. Riječ je o izrazito nestabilnom vremenu nakon kratkog rata te proglašenju nove države uz službenu ili stvarnu talijansku i njemačku okupaciju, nesigurne granice te nedostatak provedbe većine trgovinskih kontrola. Sto se tiče izvoza zabilježenog 1942. u NDH, oko 80% je išlo u Njemačku (uključujući Austriju, Protektorat Češke i Moravske te poljski General-Gouvernement) te 12% u Italiju. Njemačka je pokrivala 70% uvoza, a Italija 25%. Ostatak trgovine se ostvarivao s Mađarskom, Rumunjskom, Finskom, Srbijom i Švicarskom, a posljednje navedena država bila je najvažnija jer je svoj uvoz plaćala čvrstom valutom. Izvoz iz NDH uglavnom se sastojao od građevnog drva i drvnih proizvoda; poljoprivrednih proizvoda, uključujući duhan; zatim životinja i životinjskih proizvoda; ruda,

sa strateški izrazito važnim boksitom, a sve je to odlazilo u Njemačku. NDH je uglavnom uvozila strojeve, alate i ostale metalne proizvode, tekstil i goriva.⁴¹

Nisam uspio pronaći nikakve opće podatke o vanjskoj trgovini NDH za 1943. godinu, a za 1944. godinu sam pronašao jedino podatke o izvozu i uvozu roba u postocima, koji je zapravo bio sličan onome iz 1942. godine.

Gotovo sve novčane transakcije koje su se za vrijeme rata odvijale između NDH i njezinih trgovinskih partnera, a proizlazile su iz trgovine robom i izmjene usluga, uključivale su i plaćanje kamata, plaćanje predstavništva vlade u inozemstvu, te novčane pošiljke radnika zaposlenih u inozemstvu – obrađivane su putem niza klirinških računa.⁴²

Kada bi se zanemarile isplate NDH potrebnih za uzdržavanje sila Osovine na svom teritoriju i nezabilježeni izvoz, klirinški bi računi poblizje odražavali bilancu plaćanja. NDH je, od početka svoga postojanja kao nove države, imala vanjski trgovinski deficit. Međutim, zarada od transportnih usluga te novčane pošiljke radnika iz NDH zaposlenih u Njemačkoj kompenzirale su taj deficit. Štoviše, ako isključimo vojna plaćanja, klirinški računi sa svim zemljama tijekom 1943. pokazivali su sljedeće viškove: 245,8 milijuna kuna 1941. godine, 452,4 milijuna kuna 1942. te 1741,2 milijuna kuna 1943. godine.

Međutim, 1944. godine uvelike se pogoršala vanjska trgovina NDH i njezino stanje na klirinškim računima. Dugovni saldo na klirinškim računima za trgovačku robu 1944. je s 2936 milijuna kuna iz 1943. porastao na 14.211,5 milijuna kuna. Međutim, trgovinski deficit zavarava zbog toga što je tijekom 1944. godine nekih 9691 milijun kuna potrošeno na plaćanje predujma za ugovorenu robu, od koje je 1944. uvezen samo jedan dio (nije poznato o kolikom se dijelu točno radilo). Prema službenim podacima, dug NDH na klirinškim računima na kraju 1944. iznosio je 969,8 milijuna kuna.⁴³

Njemački središnji klirinški računi u Berlinu bili su sredstvo kojim je, ne samo Njemačka, već i svaki njezin saveznik i satelit, mogao uplaćivati i zaprimati novčana sredstva. U normalnim uvjetima oni bi bili mehanizam za uspostavu ravnoteže potraživanja i dugovanja među zemljama sudionicama. Međutim, Njemačka je namjerno ubrzo postala veliki dužnik svim zemljama koje su bile dio tog sustava, što je imalo za posljedicu da većina njih ubrzo nije željela, za rješenje potraživanja među njima, prihvaćati njemačke dokumente o zaduženju jer bi to samo značilo daljnje nagomilavanje takvih njemačkih dokumenata. Tako su, primjerice, krajem 1942. dugovanja NDH u klirinškom sustavu iznosila 472 milijuna kuna prema Italiji i 113 milijuna kuna prema Rumunjskoj, dok su istovremeno njena potraživanja od Njemačke iznosila 1217 milijuna kuna. Međutim, ni Italija ni Rumunjska nisu htjele prihvatiti potraživanja NDH od Njemačke kao sredstvo plaćanja dugovanja prema njima. Deficit u njemačkoj bilanci plaćanja bio je toliko velik da se čak i tada smatralo da Njemačka neće moći vratiti dugove ni nakon završetka rata.⁴⁴

U kolovozu 1942, Friedrich Walter Landfried, državni tajnik u njemačkom Ministarstvu nacionalnog gospodarstva, potvrdio je da se potražni saldo njemačkih saveznika na klirinškim računima treba shvatiti kao njihov doprinos zajedničkim ratnim naporima za oslobodenje kontinenta, te da će se uglavnom isplatiti nakon rata.⁴⁵ Drugim riječima, iako je taj saldo bio rezultat trgovinskih transakcija, Landfried je želio da ga se smatra ratnim zajmom.

Vanjskotrgovinski odnosi između NDH i Italije bili su regulirani sporazumom sklopljenim u Rimu 26. lipnja 1941. godine. Osnovni okvir tog sporazuma se, s vremena na vrijeme, proširivao novim odredbama, prvo u rujnu 1941, a potom u siječnju, svibnju i kolovozu 1942. godine. Vjerojatno je bilo dopuna i tijekom 1943. godine. Sve je izmjene donosio Stalni gospodarski odbor Italije i NDH. Plaćanja između NDH i Italije odvijala su se putem klirinškog računa u skladu sa zasebnim sporazumom koji je sklopljen 25. lipnja 1941. godine. Tim se sporazumom definira odnos tečaja lire i kune na 38:100 i određuje da će u slučaju visokog salda u klirinškom računu, svaka država svojim građanima izdati predujam za njihova potraživanja u visini od 40 milijuna lira.⁴⁶

Nažalost, ni ovdje nisu dostupni potpuni podaci. Ipak, znamo da je na trgovinu s NDH otpadao samo mali dio ukupne talijanske vanjske trgovine. Prema talijanskim statistikama o vanjskoj trgovini, za 1941. i 1942. te prvu polovicu 1943. godine, talijanski uvoz iz NDH te izvoz u NDH u ukupnom je iznosu talijanskog izvoza i uvoza dosezao sljedeće postotke: 0,7% uvoza i 0,6% izvoza u 1941. godini, 1,4% uvoza i 3,2% izvoza u 1942, te 1,3% uvoza i 1,1% izvoza u prvoj polovici 1943. godine.⁴⁷

Bilješka o trgovini između Italije i NDH koju je 1. travnja 1942. godine pripremila talijansko izaslanstvo u Zagrebu, pokazuje da je izvoz NDH u Italiju – u razdoblju od lipnja do prosinca 1941 – iznosio 74,4 milijuna lira dok je uvoz u NDH iz Italije iznosio 93 milijuna lira. Izvoz iz NDH u Italiju tijekom siječnja 1942. iznosio je 18,3 milijuna lira, a uvoz iz Italije 62,1 milijun lira.⁴⁸ NDH je imala trgovinski deficit s Italijom ne samo u ovom ranom razdoblju, već i dalje sve do talijanske kapitulacije u rujnu 1943. godine. Kao što je već ranije navedeno, Talijani su u listopadu 1942. uplatili 450 milijuna lira na Zajednički klirinški račun NDH i Italije kako bi refundirali NDH dio isplate za talijanske snage smještene na teritoriju NDH, čime su smanjili dugovanje NDH na računu. Izvori NDH pokazuju da je velik dio ovog deficita bio posljedica preplaćivanja od strane NDH za ugovoreni uvoz iz Italije od kojeg se dio uopće nije ostvario.⁴⁹ Također treba naglasiti da isplate za željeznički prijevoz te radničke novčane pošiljke u slučaju klirinškog računa između Italije i NDH nisu imale ulogu koju su imale u slučaju klirinškog računa Reicha i NDH. Plaćanje potraživanja od strane NDH za transportne usluge odgođeno je za razdoblje nakon rata, a u Italiji nije bilo radnika iz NDH koji bi kući slali novčane doznake.

Gotovo da nema sustavnih statističkih podataka o trgovini između Reicha

i NDH tijekom rata, bilo u pogledu ukupne vrijednosti, bilo ukupne količine roba. Ali čak i da imamo podatke o trgovini koja je službeno prošla kroz carinske kanale, imali bismo nepotpunu sliku. Samo je neka roba prolazila pregled carinskih vlasti NDH i plaćala se putem hrvatsko-njemačkog Zajedničkog klirinškog računa. Velike količine robe proizvedene u NDH nisu se obračunavale zbog nekoliko različitih razloga. Neku robu su rekvirirale i koristile njemačke snage koje su se nalazile u NDH, neku su prevozili vojnim željeznicama i kamionima u Njemačku ili, pak, za njemačke snage preko Zemun u istočnom Srijemu do Srbije koja se nalazila pod njemačkom okupacijom te stoga vlasti NDH ne bi popisale tu robu. Kao što je već prije spomenuto, neka hrana se slala poštom ili su je osobno nosili njemački vojnici. Kad su folksdojčeri evakuirani 1943. godine, te opet u znatnom broju i u listopadu i studenome 1944, sa sobom su ponijeli poveću količinu osobne pokretne imovine (hranu, odjeću, stoku, alate i vozila).

Naravno da nije moguće odrediti koliko je robe tijekom rata na taj način prevezeno u Njemačku. Vlasti NDH su procijenile da je u razdoblju od ljeta 1941. do kraja rujna 1942. godine iz NDH (najviše u Njemačku i Italiju) odvezeno robe, naročito građevnog drva, u vrijednosti od oko 1250 milijuna kuna ili 62,5 milijuna njemačkih maraka, i to bez izvozne dozvole i bez ikakve protuvrijednosti uplaćene NDH na klirinškim računima.⁵⁰ U detaljnom izvještaju od 8. srpnja 1943 – o suradnji Reicha i NDH te doprinosu NDH ratnim naporima – Kasche je naveo da je ukupna vrijednost zaliha koje je u razdoblju od siječnja do svibnja 1943. njemački ataše za gospodarstvo u Zagrebu slao u Njemačku za njenu industriju oružja, iznosila 32,18 milijuna njemačkih maraka (643,6 milijuna kuna) te da većina tih isporuka nije uključena u njemačku statistiku uvoza.⁵¹

Isplate za trgovinu robom i uslugama s Njemačkom obračunavale su se u njemačkim markama putem Zajedničkog klirinškog računa br. 4065. Sve do siječnja 1943. putem tog računa se plaćala i kupovina oružja NDH i drugih vojnih zaliha u Njemačkoj. Nakon zaključenja protokola od 19. siječnja 1943. isplate za održavanje njemačkih jedinica u NDH obrađivale su se putem posebnog računa M br. 40653, o kojemu je ranije bilo riječi. Isplate ušteđevina radnika iz NDH na radu u Njemačkoj obrađivale su se putem Posebnog računa radničkih ušteđevina br. 40651, također u njemačkim markama. NDH sve do kraja 1942. godine nije dobila ništa od novca položenog na taj račun jer je taj novac, ustvari, upotrijebljen za otplatu njezinog dijela jugoslavenskog duga koji je postojao u vrijeme Travanjskog rata 1941. godine.⁵² Vlada NDH je u međuvremenu morala vlasnicima platiti protuvrijednost tih pologa u kunama. Nakon isplate duga iz 1941. godine, saldo s tog računa se svakoga mjeseca prebacivao na Zajednički klirinški račun. Posebni račun A br. 40655, koji je također bio vođen u njemačkim markama, koristio se za prijenos isplata umirovljenicima i onima koji su primali vladine potpore. Kunski račun, koji je u objema zemljama bio

voden u kunama, koristio se za prijenos kapitala između dviju zemalja.⁵³

Kao što je već napomenuto, jedan od glavnih problema u gospodarskim odnosima Reicha i NDH bio je vezan za određivanje cijena uvozne i izvozne robe. Stopa inflacije bila je znatno veća u NDH nego u Njemačkoj. I dalje je na snazi bio službeni omjer tečaja kune i njemačke marke od 20:1 ali se, nakon ožujka 1944. godine, koristio zapravo samo kao osnova za izračun različitih premija za njemačku marku u različitim transakcijama. Do kraja 1942, izvozne cijene NDH bile su oko 300% veće nego u travnju 1941. godine, dok su se uvozne cijene u istom razdoblju povećale za samo 100%. Na četvrtom zasjedanju Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH u razdoblju od 16. do 30. studenoga 1942, njemački predstavnici su istaknuli koliko je takva situacija štetna za Njemačku te naglasili da se problem mora riješiti.⁵⁴ Kako je rat tekao, a ove se nejednakosti povećavale, Nijemci su još više inzistirali na usklađivanju cijena između dviju zemalja. Odmah je postalo jasno da su tom pitanju postojale znatne razlike u mišljenju te se činilo da dogovor između dviju strana nije moguć u sljedećih šest mjeseci. Na petom zasjedanju Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH u Zagrebu od 16. lipnja do 1. srpnja 1943. godine, najveću važnost u pregovorima imalo je pitanje cijena. Delegacija NDH je ostala pri svom mišljenju da je rast cijena u NDH posljedica tereta rata, uključujući i trošak potreban za održavanje talijanskih i njemačkih snaga u NDH, a koji je već uvelike nadmašio proizvodne mogućnosti gospodarstva NDH, te da se problem može riješiti jedino uklanjanjem ovih, temeljnih uzroka povećanja cijena i nejednakosti cijena u dvjema zemljama. Njemački predstavnici su izjavili da će učiniti sve što je moguće kako bi zadržali pod kontrolom zahtjeve njemačkih snaga za valutom NDH. Naposljetku je postignut kompromis. Nijemci su obećali da će se odnosi cijena s kraja 1942. godine nastaviti primjenjivati za važnu njemačku izvoznu robu u NDH, a vlasti NDH obećale su da će cijene za njihovu izvoznu robu u Njemačku ostati stabilne. Dvije delegacije su također zajednički imenovale Pododbor za cijene čije je sjedište bilo u Zagrebu i koji je bio zadužen za proučavanje pitanja cijena i davanje prijedloga.⁵⁵

Koliko je meni poznato, prva konkretna intervencija po pitanju cijena u klirinškom poslovanju Reicha i NDH određena je protokolom od 21. ožujka 1944. godine kojim je zaključeno šesto zasjedanje Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH koje je održano u Zagrebu od 7. veljače do 21. ožujka 1944. godine. Odlučeno je da će se njemački izvoz u NDH – u razdoblju od 15. travnja do 30. rujna 1944. godine – obračunavati po cijeni koja je pet puta veća od njegove cijene u Njemačkoj u travnju 1941. godine, tj. po originalnoj cijeni plus dodatak od 400%. To je bio odgovor na ukupno povećanje cijena od 5,27 puta u odnosu na razinu izvoza NDH u Njemačku, novčanih pošiljaka radnika iz NDH u Njemačkoj te zarade od željezničkog tereta za Nijemce u NDH – iz travnja 1941. godine. Na taj je način uspostavljena određena jednakost cijena za robu

koju su te dvije zemlje međusobno razmjenjivale.⁵⁶

Njemački izvoznici, dakako, nisu mogli ubirati plodove zaračunavanja dodatka na njemački izvoz u NDH, ali budući da se taj dodatak navodio u računu te su ga plaćali uvoznici u NDH, morao se na nekako iskoristiti, uglavnom u korist Njemačke. Izrađen je sustav zahvaljujući kojem su se carinske službe NDH domogle tog dodatka te ga položile na poseban račun u Hrvatskoj državnoj banci koja je svakih deset dana morala izvještavati *Deutsche Verrechnungskasse* o statusu tog računa. Vladini odbori su se složili da će se za većinu robe skinuti 60% kupovne cijene, ali da će za određenu robu cijene snižavati između 0% i 120% (u jednom slučaju 240%). Pet šestina sakupljenih sredstava će se iskoristiti za promicanje trgovine između Reicha i NDH (ali ne i sa drugim državama) te za cjenovne mjere u NDH.⁵⁷

Dva vladina Odbora su nastavila raspravljati o cijenama nakon sastanaka u veljači i ožujku 1944. godine. Međutim, na sljedeća svoja dva sastanka, u Wustrau i Berlinu od 13. travnja do 2. svibnja te u Beču između 14. i 29. srpnja oni su samo implementirali odluke određene protokolom od 21. ožujka.⁵⁸ Na sastanku u Beču potvrđeno je da cijena određene robe koja prije nije navedena, a koja se izvozila iz NDH u Njemačku, ne smije premašiti povećanje od 11,7 puta u odnosu na cijene iz travnja 1941. godine, ali time je samo potvrđen dogovor od 21. ožujka da će se cijena izvozne robe iz NDH zadržati na toj razini do kraja rujna. Ta su dva vladina Odbora na sastanku u Berlinu, u kolovozu, odlučila da će cijene njemačkih zaliha koje su poslone u NDH, a financirane putem posebnog računa M, biti 10 puta veće od onih koje su vrijedile u travnju 1941. godine.

Ne postoje potvrđeni dokazi o prilagođavanju cijena u trgovini i ostalim deviznim transakcijama između Reicha i NDH nakon 1. rujna 1944. godine. Postoje samo dokazi za novčane pošiljke radnika i neka druga transferna plaćanja. Međutim, uzimajući u obzir veliki rast cijena u NDH od kolovoza 1944. godine, a time i porast nejednakosti cijena u dvjema zemljama, te povećanje iznosa transferiranih njemačkih maraka zbog novčanih pošiljaka radnika te nekih drugih plaćanja, što je dogovoreno u prosincu 1944. godine, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su se dodatne izvozne kvote iz Njemačke u NDH u razdoblju od 30. rujna 1944. do svibnja 1945. nekoliko puta mijenjale.

Novost je bila i promjena premija na prijenos uštedevine radnika iz NDH u Njemačkoj u domovinu. Prema protokolu od 21. ožujka 1944. godine, vlada NDH je morala plaćati ove prijenose po stopi od 60 kuna za 1 njemačku marku, umjesto službenih 20. Na sastancima u proljeće 1944. godine, Odbori dviju vlada su odlučili da građani NDH zaposleni u njemačkoj industriji mjesečno mogu poslati 200 njemačkih maraka svojim rođacima u NDH, a oni, zaposleni u poljoprivredi, 130 njemačkih maraka, te da na ograničeno razdoblje mogu prebaciti i okrugli iznos od 400 njemačkih maraka svoje uštedevine koja se

još nalazila u Njemačkoj.⁵⁹ Prema dogovoru predstavnika Reicha i NDH od 2. prosinca 1944. godine, te su se novčane pošiljke nakon 1. siječnja 1945. morale mijenjati u NDH po tečaju od 120 kuna za 1 njemačku marku. Isti omjer se primjenjivao i za plaćanje socijalnih naknada i naknada za osiguranje od nesreća koje je Njemačka plaćala NDH. Nadalje, prema protokolu od 2. svibnja 1944. godine, kada su se njemačke potpore prenosile pojedincima koji su živjeli u NDH, prvih 250 njemačkih maraka se moralo mjesečno mijenjati s premijom od 100%, to jest, prema omjeru 40 kuna za 1 njemačku marku. Prema tom istom protokolu, posebni omjeri su se primjenjivali na prijenos kapitala – ako su to uopće dopuštale vlasti NDH – iz NDH u Njemačku, ali osoba koja je obavljala prijenos morala je platiti dodatak od 50% za njemačke marke.⁶⁰ U određenim slučajevima i dogovorom između vlasti NDH i njemačkoga izaslanstva, dodatak se mogao smanjiti ili potpuno ukinuti.

Nijemce su također zanimale cijene tereta i putničke cijene na željeznicama NDH jer su imali prvenstvo korištenja te su u velikoj mjeri koristili željeznice. Prema Josipu Cabasu, početkom 1944. rukovodstvo željeznica NDH imalo je velikih poteškoća s dobivanjem čak i minimalnih željezničkih usluga od njemačkih vojnih željezničkih vlasti koje su imali presudnu ulogu u dodjeljivanju željezničkih vagona. Znamo da su se cijene prijevoza tereta u NDH povećale u rujnu 1941. i ožujku 1942. za gotovo dvostruko u odnosu na cijene iz travnja 1939. godine. I putničke cijene povećale su se u okviru istih datuma te ponovno u ožujku 1943. godine kada su dosegle rast od 305% u odnosu na razinu iz travnja 1939. godine.⁶¹ Ali ne znamo je li bilo povećanja cijena do travnja 1944. godine, kada su cijene tereta povećane za 50%. Kada su i vlasti NDH povećale cijene prometa sa susjednim zemljama, njemačka je željeznička uprava odbila to prihvatiti, pozivajući se na izostavljeni proceduralni postupak – vlasti NDH nisu na vrijeme raspravile s Nijemcima moguću promjenu. To povećanje cijena tereta nije, dakle, vrijedilo za njemačke snage koje su koristile željeznice NDH. Dokaz ovomu nalazi se u preliminarnoj službenoj procjeni zarade NDH u njemačkim markama od izvoza robe široke potrošnje, željezničkih usluga te novčanih pošiljaka radnika – u razdoblju od 1. travnja do 30. rujna 1944. godine – u kojemu se zarada od željezničkog tereta obračunavala koristeći cijene koje su porasle manje od 10% u odnosu na cijene iz travnja 1941. godine.⁶² Da se očekivana zarada od tereta obračunavala po istoj stopi porasta (11,7 puta), kao i zarada od očekivanog izvoza u Njemačku, procijenjena zarada NDH od Njemačke te stoga i njezina potraživanja na Zajedničkom klirinškom računu iznosila bi umjesto 285,75 milijuna njemačkih maraka, ukupno 551,25 milijuna njemačkih maraka. Da su se ove stope primjenjivale cijelu godinu, NDH vjerojatno ne bi 1944. godine imala dugovanja prema Njemačkoj na Zajedničkom klirinškom računu. Međutim, Njemačka je iskoristila svoju golemu moć da cijene tereta zadrži niskim (a vjerojatno i cijene transporta njemačkoga vojnoga

osoblja), te je time NDH uskratila odgovarajuću naknadu za usluge. Nisam uspio ustanoviti da li je nakon kolovoza 1944. došlo do prilagodavanja cijena prijevoza tereta, ali čini se nevjerojatnim da galopirajuća inflacija u NDH, uz ostale cijene, nije utjecala i na cijene prijevoza na željeznicama. I cijene u domaćem prometu su vjerojatno porasle tijekom posljednjih mjeseci rata.

Nedostaju i podaci o svim dodatnim prilagodavanjima cijena u njemačkoj trgovini s NDH te o vojnim isporukama koje je Njemačka obračunavala NDH putem posebnog računa M br. 40653 nakon kolovoza 1944. godine. Nedvojbeno je da su neobuzdana inflacija i sve veća popratna nejednakost razina cijena između Reicha i NDH potaknule prilagodavanje cijena i izvoza i uvoza između dviju zemalja, kao i za njemačke isporuke putem Posebnog računa.⁶³

Stoga, tijekom posljednjeg razdoblja rata (dakle, od početka 1944. do svibnja 1945. godine), iako je i dalje službeni omjer tečaja kune i njemačke marke bio 20:1, te su dvije zemlje bile prinuđene koristiti različite vrste tečaja – korištenjem dodataka na cijene, ilegalnim prebacivanjem različitih postotaka tih dodataka te naplaćivanjem premija na prijenos novčanih pošiljaka radnika, isplata potpora i kapitala. Administratori su imali i neograničene ovlasti da u teškim situacijama prilagođavaju tečajeve. To je bio sustav tzv. podivljalih tečajnih lista. U takvom okruženju nemoguće je pokušati odrediti, čak i približno, prosječni tečaj njemačke marke u NDH tijekom posljednjih dviju ratnih godina.

Intervencija dviju vlada u sustav cijena roba u trgovini između NDH i Njemačke bez sumnje je uvelike utjecala na privatne izvozno-uvozne poslove. Dovala je do povećanja ne samo cijena robe kojom se trgovalo, već i administrativnih zapreka trgovini, te po svoj prilici umnogome smanjila poticaje za poslovanje. Istodobno su, naravno, i ostali uvjeti djelovali na smanjenje trgovine između Reicha i NDH, posebice smanjena proizvodnja svih vrsta roba zbog uništenja tvornica i farmi, nedostatka sirovina i radne snage te velikih problema vezanih za transport. Budući da relevantni statistički podaci nisu dostupni ili su, pak, krajnje nepotpuni, nemoguće je procijeniti doseg svih različitih problema.

Ne postoje nikakvi podaci o vanjskoj trgovini NDH tijekom posljednjih osam mjeseci rata. Uzevši u obzir vojnu i političku situaciju, takva trgovina je vjerojatno gotovo prekinuta kako se rat bližio kraju. S obzirom na ubrzano smanjivanje teritorija pod kontrolom Nijemaca i vlasti NDH, brzi pad proizvodnje u rudarstvu, industriji i poljoprivredi, te sve veće probleme u transportu i općeg dojma da se bliži kraj rata, postojala je mala mogućnost za nastavak trgovačke razmjene.

Prema knjigama Hrvatske državne banke, Zajednički klirinški račun je na kraju rata pokazivao saldo od 56,251.729,55 njemačkih maraka u korist *Deutsche Verrechnungskasse*. Međutim, tijekom prilagodavanja iznosa nakon rata,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

njemačke i jugoslavenske vlasti su ustanovile da *Deutsche Verrechnungskasse* nije izvršio određene platne naloge Hrvatske državne banke. Na Računu radničkih uštedevina br. 40651 postojao je saldo od 141.783,56 njemačkih maraka u korist Hrvatske državne banke, ali u prebijanjima nakon rata, saldo je naštiman u korist *Deutsche Verrechnungskasse* u iznosu od 81.356,06 njemačkih maraka, ali se u oba slučaja radilo o beznačajnoj pozitivni. Što se tiče Posebnog računa br. 40655, knjige Hrvatske državne banke pokazivale su 18. travnja 1945. saldo u njezinu korist u iznosu od 10.547,16 njemačkih maraka, dok su knjige *Deutsche Verrechnungskasse* pokazivale još veći saldo u svoju korist, tj. 20.989,87 njemačkih maraka, što ponovno, u oba slučaja, predstavlja beznačajan iznos. Konačno, na kunskom računu postojao je 24. ožujka 1945. saldo od 24.139.126,93 kune u korist *Deutsche Verrechnungskasse* i to i prema knjigama Hrvatske državne banke i *Deutsche Verrechnungskasse*. Prema knjigama Hrvatske državne banke, kasnijim uplatama na ovaj račun taj se iznos 18. travnja 1945. smanjio na 22.421.203,93 kune u korist Njemačke.⁶⁴

Sva ratna potraživanja NDH od Italije i Njemačke za uzdržavanje njihovih trupa u NDH, kao i sva srpska ratna potraživanja od Njemačke koja su proizlazila iz njihovih viškova u vanjskoj trgovini i uštedevina radnika, pridružena su jugoslavenskim zahtjevima za odštetu nakon rata te su riješena zajedno s ovim posljednjim pitanjem.

ZAKLJUČAK

Okupacijska politika koju su sile Osovine, a posebice Njemačka, provodile u Jugoslaviji u gospodarskoj sferi bila je „gospodarstvo pljačkanja” (*Raubwirtschaft*). Osnovni cilj te politike bio je maksimalizirati gospodarski doprinos Jugoslavije njemačkom ratnom ustroju uz minimalne troškove, zanemarujući pritom u potpunosti potrebe domaćeg stanovništva te potrebe održavanja proizvodnih kapaciteta zemlje. Na jugoslavenskim područjima koje su njemački saveznici ili sateliti – Italija, Bugarska i Mađarska – anektirali ili okupirali, proizvodnja strateških sirovina i hrane tijekom rata bila je namijenjena Njemačkoj. Njemačka je pripremila teren za preuzimanje ili zadržavanje vlasništva nad imovinom nakon rata tako što je pokušala ili stvarno preuzela vlasništvo ili preotela imovinu vodećih financijskih, industrijskih i rudarskih poduzeća koja su bila u vlasništvu građana država s kojima je Njemačka bila u ratu, i to na područjima pod njezinom izravnom ili neizravnom kontrolom, te u područjima pod kontrolom njezinih saveznika.

Na prethodnim stranicama naveli smo načine na koje je Njemačka preuzimala robu, radnu snagu i usluge od jugoslavenskih građana, poduzeća i vlada. Ovi načini su sezali od legalne trgovine do potpune pljačke, od angažiranja dobrovoljnih radnika do prinudnog iskorištavanja zarobljene radne snage, zatim od dobrovoljnog regrutiranja do prinudnog mobiliziranja muškaraca u vojne jedinice, te su uključivali i korištenje društvene i gospodarske infrastrukture poput transportnih objekata i to po beznačajnim cijenama koje u potpunosti nisu bile nerealne prema troškovima održavanja ovih objekata. Pod tim uvjetima – kada se značajna količina robe proizvedene ili sakupljene u zemlji prebacivala u njemačke ruke kao ratni plijen, kada se roba kupovala s novcem za troškove okupacije ili za uzdržavanje jedinica te se ta roba odnosila iz zemlje u velikim količinama te kada su cijene uvoza i izvoza određivali administrativni nalozi – nemoguće je raspravljati o uvjetima trgovanja između Njemačke, s jedne strane, i NDH s druge, kao što je nemoguće razmatrati ove gospodarske uvjete u kontekstu obostranih interesa obaju strana. Ono što je bilo relevantno tu je surova moć koju je Njemačka pokazivala kako bi iskoristila ili preuzela

što je više jugoslavenskih usluga i robe mogla – uz što manje troškove.

Međutim, da bi iskoristili veliki dio proizvodnog kapaciteta Srbije i NDH, Nijemci su morali dopustiti domaćem stanovništvu da se bar minimalno hrani. Kada bi se iscrpile domaće zalihe hrane, uvozili su hranu poput žitarica, kumpira i šećera. Također su morali uvoziti i određene sirovine poput ugljena, koksa i petrolejskih proizvoda te raznih industrijskih poluproizvoda i gotovih proizvoda kako bi se proizvodnja namijenjena Njemačkoj mogla nastaviti.

Nijemci su mogli izvući više ljudske snage, hrane, sirovina i industrijskih proizvoda iz Jugoslavije nego što su to učinili, te su mogli iskoristiti transportne objekte na lakši način i uz manje troškove da nije bilo oružanog otpora koji je rano otpočeo te postupno dobivao na snazi. Jedan od ciljeva partizanskog otpora pod vodstvom komunista (četnički se otpor ubrzo pretvorio u pasivno čekanje ili suradnju) bilo je onemogućiti sile Osovine u prisvajanju gospodarskih resursa i transportnih objekata u zemlji. Partizani su to učinili uzimajući im silom kontrolu nad dijelovima zemlje, zatim uništavajući ili uzimajući urod te sabotirajući transportne objekte i industrijska i rudarska poduzeća. Kako je rat tekao, te kako se sve više ljudi pridruživalo partizanima (a u ranijim razdobljima do neke mjere i četnicima), smanjio se dio ljudskog resursa dostupnog silama Osovine i njihovim saveznicima. Nadalje, potreba da se pobijede partizani zahtijevala je da sve kvislinške snage u NDH, velike talijanske snage, velike bugarske te neke mađarske snage, a od početka 1943. godine i velike njemačke snage budu angažirane u Jugoslaviji.

S vremenom su jugoslavenski partizani postali najveća i najutjecajnija gerilska snaga u okupiranoj Europi. Zbog njihove aktivnosti, koju je podržavao Zapad, a kasnije i SSSR, zatim zbog protumjera sila Osovine i njihovih suradnika te građanskog rata u zemlji, došlo je do golemih civilnih žrtava, uništavanja proizvodnih objekata i društvenog bogatstva općenito. Sažeti prikaz uništavanja proizvodnih kapaciteta u zemlji prezentiran je u sljedećem poglavlju, a opsežni prikaz gubitaka stanovništva nalazi se u 17. poglavlju.

Bilješke

¹ Dokument Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje, vidi u Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 1127. Za „Zaključni izvještaj”, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279.

Okupacijska valuta je ostala zakonsko sredstvo plaćanja za Nijemce u Srbiji dok nije zamijenjena srpskim dinarom u srpnju 1942. godine.

² Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1029 za pismo koje je 16. rujna 1942. Nedić poslao Baderu, u vezi troškova opremanja njemačkih i ruskih jedinica te Fr. 884, pismo koje je 22. veljače 1944. napisao Felberu u vezi posebnih novčanih sankcija i doprinosa koje su Nijemci ubirali. Vidi i „Neuhausen III”, Fr. 393.

³ Vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 524 i Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 285.

- ⁴ Prema izvještaju u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279, isplate za razdoblje od siječnja do lipnja 1943. godine mjesečno su iznosile 240 milijuna dinara, ali prema zapisniku sa sastanka između Felbera i Nedića 10. rujna 1943. godine, mjesečno su iznosile 360 milijuna dinara. Ja koristim tu brojku. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 285. Nijemci su u Beogradu bili do 20. listopada 1944. godine, ali nisam mogao saznati kolike su bile isplate u posljednjem razdoblju okupacije.
- ⁵ *Borba* (Beograd), 23. novembar 1944. godine.
- ⁶ „Neuhausen III”, Frs. 396-97.
- ⁷ Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 735-36 i Roll 253, Fr. 855. Nisam uspio pronaći nikakve podatke o količini novca isplaćenog Bugarima.
- ⁸ Vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 855, 874; Roll 256, Frs. 998, 1028; Roll 257, Fr. 1224.
- ⁹ A VII, fond NDH, reg. br. 2/21a, kutija 87.
- ¹⁰ Za isplate u 1941. godini, vidi Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 209, 228; a za isplate u 1942. godini, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 587. Prema Glaiseovom izvještaju od 16. lipnja 1942. godine, NDH je u proljeće 1942. za svaki bataljun talijanskih jedinica koje su se nalazile u NDH mjesečno plaćala 1,25 milijuna kuna. Vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1026. Za Hondlove brojke, vidi Aleksandar Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, izvještaj koji se sastoji od 18 stranica i datira iz 15. svibnja 1945. godine. Vladimir Bakarić bio je ljubazan i dao mi primjerak tog izvještaja. Hondl je bio šef sektora za monetarnu politiku i vladin dug u Ministarstvu financija NDH, član nadzornog odbora Hrvatske državne banke i predsjednik Odbora vlade NDH koji je od travnja 1944. do kraja rata koordinirao gospodarsku politiku NDH zajedno s odgovarajućim Odborom njemačke vlade.
- ¹¹ Aleksandar Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 11-13. Riječ je o internom izvještaju koje je u lipnju 1943. godine podneseno predsjedniku Hrvatske državne banke. Ivo Perišin bio je ljubazan i dao mi primjerak izvještaja.
- ¹² Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 13; Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, str. 6; Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 157-58. Pripadnicima talijanske vojske je, neovisno u kojem smjeru su putovali, bila dopuštena osobna prtljaga maksimalne težine do 150 kilograma, a s obzirom da nije bilo carinske kontrole, oni su mogli iz NDH izvoziti značajnu količinu robe. Za procijenjenih 300 milijuna kuna kreditnog stanja NDH na ovom računu, vidi Tinti, str. 29-30 i Hondl, str. 6.
- ¹³ Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, str. 5-6.
- ¹⁴ U osobnom službenom pismu poslanom pukovniku Schuchardtu 26. svibnja 1943. godine, Glaise je napisao da je talijanska okupacijska zona u NDH djelovala poput usisivača, usisavajući dobra u talijanske ruke koje su bile „gladne” dobara. Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 520.
- ¹⁵ Za proglas od 18. kolovoza 1941. godine, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 23-24, 426. Za ukupnu količinu okupacijske valute i izdatnica promijenjenih u kune, vidi Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima”, izvještaje temeljene na centralnom računovodstvu banke koje pokazuje isplate obavljene između travnja 1941. godine i 7. svibnja 1945. godine. Iako drukčijeg sadržaja, ukupna količina je gotovo identična onoj koju u svom izvještaju iz 22. svibnja 1942. godine spominje intendant Wehrmachta u Zagrebu, u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 586-87. Za 2000 milijuna dinara koje su zaplijenili Nijemci u NDH, vidi Hrvatska državna banka, „Financiranje njemačkih oružanih snaga u Hrvatskoj”, str. 1, interni izvještaj s kraja 1944. godine. Ivo Perišin, bivši guverner Jugoslavenske narodne banke, bio je toliko ljubazan i dao mi primjerak.
- ¹⁶ Ivo Perišin mi je, ljubazno, dao primjerak ovog sporazuma.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹⁷ Sporazum se nalazi u A VII, fond NDH, reg. br. 8/7, kutija 233.
- ¹⁸ Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima”, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 587; Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H306,922.
- ¹⁹ Od brojnih dokumenata vezanih za izgradnju luke Ploče, vidi njemačke dokumente u Micr. No. T-77, Roll 886, Frs. 5,635,268-462 i Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 58-59 te talijanske dokumente u Micr. No. T-821, Roll 65, Frs. 498-505. Mjesečni izvještaj njemačkoga vojnog službenika za gospodarstvo u Zagrebu, koji je obavještavao o količini boksita čuvanog u rudnicima i lukama na obali Jadranskog mora (Zelenika, Dubrovnik, Split) te također prevezenog kopnom preko Bosanskog Broda, ne spominju luku Ploče iz čega se može zaključiti da nije bila dovršena do kolovoza 1944. godine. Posljednji mjesečni izvještaj do kojeg sam došao nalazi se u Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H306,889-93.
- ²⁰ Košakov put u Berlin, vidi Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 65. Za povećane isplate iz NDH Nijemcima, vidi Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H306,922. Do tog povećanja je djelomično došlo i zbog inflacije u NDH koja je ubrzano rasla. Njemačko vraćanje dijela tih isplata je ponešto smanjilo teret NDH.
- ²¹ Dogovori između Ministarstva financija vlade NDH i Hrvatske državne banke u vezi djelovanja Posebnog računa M od strane NDH su određeni ugovorom od 19. veljače 1943. te njegovim izmjenama i dopunama iz 17. srpnja 1943. godine.
- ²² Za sklapanje Povjerljivog protokola od 19. siječnja 1943. godine, vidi Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 63-64. Za njegov tekst, izvještaje o djelovanju Posebnog računa M i druge vezane dokumente, vidi Hrvatska državna banka, „Račun M”.
- ²³ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,483-84; Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,697-98. Seljaci su bill iznimno nezadovoljni činjenicom da su posebne njemačke jedinice kupovale stoku jer su cijene na slobodnom ili tzv. sivom tržištu bile i do 750% više od službenih maksimalnih cijena. Prema sporazumu iz veljače 1944. godine, vlasti NDH su trebale omogućiti kupnju stoke po službenim cijenama, a njemačka je vojska trebala osigurati posebne jedinice potrebne za provedbu otkupa. To podrazumijeva da su vlasti NDH trebale koristiti silu kako bi od seljaka dobile stoku. Također je dogovoreno da se sva stoka koju su Nijemci uzeli kao plijen u operacijama protiv partizana računa kao dio mjesečnih kvota.
- ²⁴ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,513-15.
- ²⁵ Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,697. Rasprave koje su se 25. listopada 1943. godine vodile među njemačkim stručnjacima na temu obroka, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,601-3.
- ²⁶ Josip Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 17-18. Zahvaljujući ljubaznosti ljudi iz Državnog zavoda SR Hrvatske u Zagrebu, dobio sam primjerak Cabasova izvještaja. Cabas je do travnja 1944. bio i predsjednik Odbora vlade NDH koji je sa svojim pandanom, Odborom njemačke vlade upravljao gospodarskim i financijskim odnosima između Reicha i NDH. Italija i Rumunjska su se također žalile da su im Nijemci bez carinskih kontrola vojnim vlakovima uzimali velike količine dobara. Rumunjska je navodno uspjela uvesti neke kontrole.
- ²⁷ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,711-16; Hrvatska državna banka, „Račun M”, str. 17-22.
- ²⁸ Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,642-43. Vidi, također, *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 1, str. 747-48.
- ²⁹ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,755-56 za pismo od 24. travnja te Frs. H309,738-47, naročito Frs. H309,743-44 za protokol od 2. svibnja.
- ³⁰ Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima”, str. 3.
- ³¹ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,760-66 za protokol od 9. kolovoza, te Frs. H309,767 za pristanak Wehrmachta da osigura uniforme. Međutim, nisam uspio naći

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

nikakve potvrde da su te uniforme ikada dostavljene. Zahtjeve iz NDH za uniforme i slične zalihe, koje su im trebale u puno većem broju no što su Nijemci naposljetku pristali dostaviti, vidi u Fr. H309,524. Zauzvrat za te zalihe, vlasti NDH su obećale dostaviti dodatne kvote tkanina.

³² Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, str. 10-11.

³³ A VII, fond NDH, reg. br. 1/16a, kutija 87. Nisam uspio otkriti jesu li Nijemci u NDH zaista dostavili krušne žitarice za potrebe lokalnog stanovništva.

³⁴ Očekivao sam da će general pukovnik Alexander Lohr, zapovjednik vojne skupine F i kasnije vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu, u svom poslijeratnom ispitivanju komentirati opskrbu hranom njemačkih snaga u NDH od studenoga 1944. do svibnja 1945. godine, no jedva se dotakao te teme. Rekao je da je imao velikih poteškoća s opskrbljivanjem svojih jedinica hranom i da je vlada NDH, uz opskrbljivanje svojih snaga i civilnog stanovništva, pomagala opskrbljivati i njegove ljude. Vidi njegovu izjavu u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1, str. 60, 65, kutija 70/1.

³⁵ Za poslijeratnu jugoslavensku rekapitulaciju transakcija, vidi Jugoslavenska narodna banka, „Klirinški platni promet između bivše NDH i Njemačke, 1941-1945”, str. 3-5. Taj izvještaj, koji se sastojao od 9 stranica, temeljilo se na dokumentaciji Hrvatske državne banke, a ja sam ga dobio zahvaljujući ljubaznosti Ive Perišina. Za direktivu vlade NDH, vidi Hrvatska državna banka, „Račun M”, str. 9-10.

³⁶ Ta se brojka spominje u izvještaju Hrvatske državne banke, „Isplate Nijemcima”. U kasnijoj izjavi Jugoslavenske narodne banke iz izvještaja „Klirinški platni promet između bivše NDH i Njemačke, 1941-1945”, nakon nagodbe s *Deutsche Verrechnungskasse*, spominje se konačno potraživanje od 25.036 milijuna kuna s tog računa.

³⁷ „Neuhausen III”, Frs. 369-70; citat je iz Fr. 370.

Prema službenim srpskim podacima, srpski izvoz i uvoz za razdoblje od lipnja do prosinca 1941. te za čitavu 1942. bio je sljedeći:

	Izvoz	Uvoz
	(u milijunima dinara)	
lipanj – prosinac 1941.	569,2	317,9
1942.	1948,9	1367,8

Vidi Srpska narodna banka, *Srpska narodna banka, 1942. godina*, str. 6. Riječ je o godišnjem izvještaju banke za 1942. godinu, a u Jugoslavenskoj narodnoj banci u Beogradu bili su toliko ljubazni i dali mi primjerak tog izvještaja.

³⁸ „Neuhausen III”, Fr. 376. Dostave intendantu Wehrmachta i drugim organizacijama u Njemačkoj i u drugim zemljama bile su sljedeće:

	1942.	prva polovica 1943.
	(u milijunima dinara)	
Njemačka	115,6	212,6
Bugarska	87,5	56,6
NDH	237,6	139,8
Grčka	342,4	264,7
Poljski General-Gouvernement	119,9	197,9
Rumunjska	86,0	1,2
Srbija: RR troškovi prometa za Wehrmacht	–	202,6
UKUPNO	989,0	1075,4

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Iznos vezan za NDH u 1942. godini uključivao je i 165,8 milijuna dinara uloženi u izgradnju zračne luke u Zemunu, koji je NDH trebala platiti no, do sredine 1943. godine još nije bila platila. Vidi Frs. 374-375.
- ³⁹ Srpska narodna banka, *Srpska narodna banka, 1941. godina*, str. 11. U skladu sa sporazumom sklopljenim 22. srpnja 1942. u Berlinu između država nasljednica bivše Jugoslavije, Srbija je također preuzela 29% ili 22,4 milijuna njemačkih maraka od 77,3 milijuna njemačkih maraka klirinškog duga koji je Jugoslavija imala prema Njemačkoj prije Travanjskog rata. Vidi bilješku 52. za dio duga NDH. Tijekom cijelog rata tečaj njemačke marke i dinara ostao je 1: 20.
- ⁴⁰ Za izvještaj vojnog zapovjednika od 22. rujna 1943. vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 362. Za porast od 2000 milijuna dinara, vidi „Neuhausen III”, Fr. 397. Iznos od preko 10.000 milijuna dinara (501,884.635,63 njemačkih maraka) koji je Njemačka dugovala Srbiji na kraju okupacije te gotovo 51 milijun njemačkih maraka (50,855.785,42) koje je dugovala za pologe radnika, vidi izvod koji se temelji na računovodstvenim knjigama Srpske narodne banke iz ratnog razdoblja koje je meni ljubazno ustupio Ivo Perišin.
- ⁴¹ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 19-22.
- ⁴² Klirinški sporazumi između Njemačke i NDH bili su sažeto regulirani memorandumom od 16. svibnja 1941, a potom detaljno klirinškim sporazumom od 30. svibnja iste godine. Vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1941. godina*, str. 75-78. Sporazum od 30. svibnja je 1941. naknadno doživio mnoge izmjene i dopune.
- ⁴³ Ovi podaci su uzeti od NDH, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 21. To je bio posljednji godišnji izvještaj banke. Koliko je meni poznato, nikada nije objavljen, a u tipkanom obliku (36 stranica) vjerojatno je imao veoma ograničenu nakladu. Dobio sam kopiju koju mi je ustupio prijatelj sa Sveučilišta u Zagrebu.
- ⁴⁴ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 24.
- ⁴⁵ Kao što se navodi u Favagrossi, *Perche perdemmo la guerra*, str. 219-221, 307.
- ⁴⁶ Vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1941. godina*, str. 105-109, 26. lipnja 1941. godine, sporazum o vanjskoj trgovini, te str. 97-99. od 25. lipnja 1941, sporazum o klirinškom računu.
- ⁴⁷ Micr. No. T-84, Roll 103, Frs. 1,397,373 i 1,397,376.
- ⁴⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 1/3, 13-16, kutija 87.
- ⁴⁹ Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, str. 7.
- ⁵⁰ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 13. Vidi i memorandum Državne opskrbe poslovnih središnjica od 5. studenoga 1941. koji je poslan uredu premijera, a tiče se krijumčarenja hrane iz NDH koje su provodile talijanske i njemačke oružane snage, A VII, fond NDH, reg. br. 43/3-5, kutija 235.
- ⁵¹ Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H306,900. Ako se ova roba općenito nije bilježila kao uvoz u Njemačku, možemo biti sigurni u sljedeće: budući da ju je slao njemački gospodarski službenik u Hrvatskoj, tj. da je slana vojnim prijevozom, ta roba nije bila zabilježena ni u NDH kao izvoz.
- ⁵² Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,436. NDH je preuzela 42% ili 32.5 milijuna njemačkih maraka od ukupnog duga u vrijednosti od 77,3 milijuna njemačkih maraka koje je Jugoslavija dugovala Njemačkoj 1941. Vidi bilješku 39. za srpski udio.
- ⁵³ Ovaj sinopsis je napravljen na temelju elaborata Jugoslavenske narodne banke „Klirinški platni promet između bivše NDH i Njemačke, 1941-1945”.
- ⁵⁴ Za rast cijena uvoza i izvoza do kraja 1942. godine, vidi Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 19. O zabrinutosti Nijemaca na četvrtom zasjedanju Odbora

njemačke i vlade NDH, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,428.

- ⁵⁵ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,477-79. Pododbor za cijene se sastojao od tri člana iz svake zemlje. NDH su zastupali povjerenik za cijene Ministarstva nacionalnog gospodarstva, još jedan visoki vladin službenik te glavni tajnik zagrebačke Gospodarske komore. Njemačku su zastupali službenik iz njemačkog izaslanstva u Zagrebu, predsjednik njemačke Gospodarske komore u Zagrebu te Max Stadler iz *Südosteuropa-Gesellschaft*a u Hrvatskoj. U srpnju 1943. Stadler je pripremio izvještaj naslovljen „Die Preisentwicklung in Kroatien seit 1941 und ihre Bestimmungsgrunde”, koji se može pronaći u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,918-1,400,038. Iako je ukazao (Fr. 1,400,013) na povećanje broja oružanih snaga NDH, te isplata od strane vlade NDH za uzdržavanje talijanskih i njemačkih jedinica na teritoriju NDH kao glavne razloge rasta količine novca u optjecaju te stoga i inflacije, odbacio ih je zbog toga jer su izravno bill vezani za vojna pitanja. Na sastanku dvaju vladinih Odbora u Beču od 14. do 29. srpnja 1944. osnovan je sličan Pododbor za cijene u Berlinu. Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,521.
- ⁵⁶ Dio o protokolu od 21. ožujka 1944. godine koji se odnosi na cijene, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,586-91. Kombinirano povećanje cijena izvoza NDH u Njemačku te pružanja usluga NDH Njemačkoj za 5,27 puta u odnosu na cijene iz travnja 1941. postignuto je obračunavanjem triju komponenti. Cijena robe koja se izvozila u Njemačku povećala se za 11,7 puta, cijena novčanih pošiljaka radnika iz NDH iz Njemačke se povećala 3 puta (od tada je omjer kune i njemačke marke 60:1 umjesto 20:1), a cijene željezničkog tereta za Nijemce povećale su se 1.1 put (svega oko 10%). Vidi Fr. H309,587. Kao usporedba, veleprodajne cijene u Njemačkoj (1913 = 100) povećale su se relativno malo između 1941. i 1944. zbog stroge kontrole cijena. Indeks cijena poljoprivrednih proizvoda porastao je sa 112,4 na 121,7, indeks cijena sirovina i polusirovina porastao je sa 100,3 na 102,5, a indeks gotovih industrijskih proizvoda sa 112,3 na 117,6. Vidi Njemačka, Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets, *Statistisches Handbuch von Deutschland, 1928.-1944.*, str. 459-460.
- ⁵⁷ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,590-91. Za postotak kupovne cijene koja se trebala oduzeti za pojedinu robu, vidi dodatak B protokolu od 21. ožujka 1944. godine, Frs. H309,639-53.
- ⁵⁸ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,740-41 i H309,521-23.
- ⁵⁹ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,587 i H309,745.
- ⁶⁰ Sporazum od 2. prosinca 1944. godine, vidi u NDH, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 22 (vidi bilješku 43. za ovaj izvještaj). Protokol od 2. svibnja 1944, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,744-45. Dodatak je kasnije porastao na 66,6%. Vidi Fr. H309,529.
- ⁶¹ Minimalne cijene željezničkih usluga za domaće stanovništvo, vidi u Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 8 (vidi bilješku 26. o ovom izvještaju). Porast cijena željezničkog tereta tijekom ožujka 1943. godine, vidi u Stadlerovom izvještaju, „Die Preisentwicklung in Kroatien seit 1941 und ihre Bestimmungsgrunde” u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,400,002-3.
- ⁶² Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,746 i H309,587.
- ⁶³ Kao što je prikazano u Tablici 8. u sljedećem poglavlju, indeks kontroliranih veleprodajnih cijena u Zagrebu (kolovoz 1939=100) porastao je s 2988 u kolovozu 1944. godine na 5258 u prosincu 1944. godine te na 9852 u travnju 1945. godine.
- ⁶⁴ Jugoslavenska narodna banka, „Klirinški platni promet bivše NDH i Njemačke, 1941-1945”, za svaki račun prikazuje godišnji promet i saldo u razdoblju od 1941. do 1944. godine, potraživanja i dugovanja za svaki mjesec između siječnja i travnja 1945. te konačni

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

saldo. Međutim, mislimo da je za nas dovoljno da se prikazuje konačni saldo na svakom računu na kraju rata kao što su nakon rata to prebile Jugoslavenska narodna banka i *Deutsche Verrechnungskasse*.